

Gudstjenestelige detaljer og dimensioner

- indsamlet, observeret og studeret sommeren 2018

Rapport fra en studieorlov
af
Mette Marie Trankjær

Ansøgning om studieorlov i 2018

For nogen tid siden hørte jeg en musiker med tilknytning til kirken udtale, at korsvarene ville forsvinde i den næste ritualbog. Så vidt jeg er orienteret, er der ikke noget i liturgikommissionens arbejder, der tyder på, at det går i den retning i denne omgang. Ikke desto mindre er korsvar eller menighedssvar, som det burde hedde, de facto under pres både ved højmesser, gudstjenester og kirkelige handlinger. Mange kirkegængere kender dem ikke eller ved ikke, at det er menigheden, der kan /skal svare. Og som kirkegænger der svarer, bliver man ofte tilkastet sære blikke, der betyder så meget som: Det er da vist ikke din tur lige nu. At korsvarene formelt eller i praksis skulle ende med helt at forsvinde fra gudstjenester og kirkelige handlinger, ser jeg som et stort tab i forhold til det, en gudstjeneste retteligt er. Det vil endegyldigt reducere gudstjenesten til en forestilling, og radikalt ændre relationen mellem menighed og præst i gudstjenesterummet. Derfor vil jeg gerne bruge en studieorlov på at underkaste korsvarene en nærmere granskning, og jeg forestiller mig, at arbejdet skal falde i to dele.

- 1) En undersøgelse af korsvarenes opkomst og udvikling
- 2) En empirisk undersøgelse i form af interviews med kirkegængere og deres forhold til korsvar

Dette arbejde vil ligge i god forlængelse af de to kurser, jeg har fulgt på Åbent Universitet, ”Alterbog og liturgi I og II”, begge afsluttet med skriftlige opgaver til henholdsvis 30 og 15 ECTS-points. Den første opgave handlede om krop og ritual: ”Med fødderne på jorden og hovedet i Himmelen – en undersøgelse af ritualets teori og praksis med henblik på kirken forstået som krop”. Den anden om nødvendigheden af at inddrage skønhed i teologisk tænkning: ”O Gud, hvor er du mer end skøn – På sporet af skønhedens nødvendighed for den teologiske tænkning”. Begge undervisningsforløb og opgaver inddrog forskellige aspekter af, hvad der foregår i gudstjenesterummet.

Gudstjenestelige detaljer og dimensioner, indsamlet, observeret og studeret sommeren 2018

”For at komme på sporet af et problem, er det indimellem nødvendigt virkelig at forstørre bestemte detaljer, som ellers i al almindelighed næppe ville blive registreret. Det vil sige, at man må gøre en myg til en elefant, så længe man fokuserer. Og ikke alene det: Når man lægger noget under et mikroskop, falder andet uden for synsfeltet, ja også det, der er i kanten af forstørrelsesglasset, fremstår lettere forvrænget. Til gengæld kan vi se noget, som vi ellers ikke havde set – hvad vi så end skal bruge det til”¹

Med dette udgangspunkt og dets indbyggede forbehold for ikke at kunne se det HELE giver jeg mig fortrøstningsfuldt i kast med at botanisere i nogle af gudstjenestens allermindste detaljer.

Indsamlingen af disse er foregået efter Ursula K. Le Guins ” bæreposeteori”. Dels er det en metode, der forekommer at passe sjældent godt til netop dette arbejde i denne så usædvanlige sommer, dels jeg har opdaget, at jeg, navnlig i prædikensammenhæng, i praksis har benyttet metoden, længe før jeg kendte til dens teori. Bæreposeteorien erklærer sig i praksis helt enig med Jan Lindhardt, når han siger at ”ethvert redskab forandrer sin bruger”². Ursula K. Le Guin griber således tilbage til det redskab, vi brugte, før vi blev jægere og begyndte at dræbe mammutter med spyd, bue og pil og dermed fortælle jagthistorier med et narrativ à la en ”hjem-ude-hjem”. Dette redskab er bæreposen eller tasken, hvori det meste af føden blev indsamlet i forhistorisk tid. For også dét, der holdt hulemaleriernes mammutjægere i live og tykke, har hovedsageligt været frø, rødder, spirer, skud, blade, nødder, bær, frugter og kornarter.³ Ikke svært at forestille sig i en sommer som denne, der nok sine steder har været ugunstig for agerbrugere, men hvor frugt og bær hænger så overdådigt i haver og langs veje, at det ikke engang kan ses, at samleren har været der, når man har fyldt både mund og mave og pose. Nok kan sådanne samlefortællinger forekomme væsentligt mindre spændende end jagtfortællinger, hvor byttet nedlægges heltemodigt, og blodet flyder; alligevel forekommer samlemetoden at være den mest velegnede til indsamling af materiale til denne orlovs formål. Ursula K. Le Guin argumenterer for, at dét at være menneske ikke blot er at jage, dræbe og vinde. Det er også menneskeligt at samle forråd, både det nyttige og det smukke, det sære og det unyttige, som man ikke helt ved, om man får brug for, og så tage det med hjem. Hjemmet ses som en anden og større slags pose eller taske, en

¹ Menneskesyn og Gudstjeneste, Wilfred Engemann p. 7

² Lindhardt p. 18

³ Le Guin p. 3

beholder til mennesker, hvor man så senere kan tage det indsamlede frem; spise det eller dele det eller opbevare det til vinteren i en stærkere beholder, eller lægge det i medicinbylten, æsken, museet eller det hellige sted, dét område, der rummer det hellige. Og så næste dag gøre det samme igen. – ”Hvis det er menneskeligt at gøre det, hvis det er det der kræves, så er jeg trods alt et menneske. Helt frit, glad for første gang”⁴

Sådan er denne orlov gået med at samle allehånde litteratur, samtaler og interviews både det planlagte og det uplanlagte. Hver søndag at gå til et helligt sted eller to og lade indtrykkene derfra dumpe ned i tasken. Det er denne orlovstaske, der i virkeligheden har hængt på min skulder, længe før orloven egentlig begyndte, som jeg nu vil kigge ned i og øse af, både i denne fremstilling og i meget af det, jeg kommer til at foretage mig i den kommende tid. Tak til enhver informant, hver en lægmand, kirkemusiker, præst og forfatter, der har bidraget til det forråd, der nu ligger i posen.

Indsamling først, efterbehandling så

Til brug for indsamling af viden om forholdet til gudstjenestens mindste detaljer, nemlig de led, hvor menigheden forventes at svare, samt medvirken ved trosbekendelse og Fadervor er der foretaget en række interviews med enkeltpersoner og grupper. De samme spørgsmål, som har dannet grundlag for de kvalitative interviews er blevet stillet i form af spørgeskemaer til enkeltpersoner, der formodedes at være så gudstjenestevante, at spørgeskemaet er umiddelbart forståeligt. I praksis hovedsageligt det lokale menighedskor, præster eller kirkemusikere. Før orlovens begyndelse var jeg så heldig at få det råd af Jette Bendixen Rønkilde at begynde med empirien. Dels for overhovedet at kunne nå den – 3 måneder går hurtigt - dels for at den kunne stå så uhildet som muligt i forhold litteraturen. Det betyder, at interviews og spørgeskemaundersøgelse er blevet foretaget sideløbende med læsningen.

En metodemæssig svaghed

Det kan diskuteres, om det giver retvisende svar, når præsten inviterer sig selv på besøg hos sin menighed for at stille spørgsmål vedrørende gudstjenesten. Mine universitetsstuderende børn har i hvert fald gjort opmærksom på, at det kunne virke intimiderende, og at det er en svaghed ved metoden. Måske siger det mere om dem og deres forhold til gudstjenesten end om menigheden, som har kendt mig i 20 år og ikke virker særlig forskræmte. Indtrykket er, at der imellem os er en god balance mellem ligefremhed og gensidig respekt. At være fremmed og at høre til, det er min

⁴ Le Guin p. 9

bestilling. Det er absolut mit indtryk, at der er blevet svaret velvilligt og åbenhjertigt. Ingen har tøvet, når jeg har spurgt, om de ville være med. Ikke desto mindre skal det nævnes, at der kunne være en svaghed her. Måske har informanterne også fornemmet, at jeg ikke kom som jægeren med spyd, bue og pil, men som samleren, der i al fredsommelighed og med en vis nænsomhed lægger det indsamlede i tasken til senere, - også at visse informationer forbliver på bunden af tasken, som det må være mellem menighed og præst. Også et interview er en samtale, hvilket vil sige, at de informationer, man får, som oftest overgår summen af de spørgsmål, der er blevet stillet. Det er klart interviewets force frem for spørgeskemaets. Omvendt er spørgeskemaet under alle omstændigheder mindre intimiderende, da man kan vælge om og hvad, man vil at svare på det, og i det mindste har sit ansigt for sig selv, mens man gør det.

Empiriens omfang

Der er gennemført 13 interviews med 32 informanter i alderen 14-81 år, og der er modtaget 15 skriftlige besvarelser på de samme spørgsmål (bilag 1). De fleste informanter er lokale med forskellige grader af kirkevanthed, dog udvalgt enten fordi de er en del af et menighedskor, er kirkegængere eller viser velvilje overfor kirke og gudstjeneste uden at være regelmæssige kirkegængere, eller er præster eller kirkemusikere (bilag 2) Der er altså udvalgt informanter, med hvem der forudsættes en vis horisontsammensmeltning i forhold til gudstjenestelige detaljer og dimensioner. At opsøge ikke-medlemmer eller stærkt kritiske medlemmer har ikke ligget inden for denne undersøgelses horisont.

Desværre noterer jeg mig en faldende kirkegang, navnlig i Horbelev. Det skyldes flytning og dødsfald blandt mange faste kirkegængere inden for de sidste par år, og at den generation, der skulle overtage deres pladser på kirkebænkene, ikke ser sig som regelmæssige kirkegængere, selvom de er velvilligt indstillede over for både kirken og gudstjenesten. Det kommer bag på dem, at der er problemer med kirkegangen, og flere har givet udtryk for, at det skal der laves om på.

Med til empirien hører også min egen gudstjenestedeltagelse (bilag 3). Den har fortrinsvis tjent til at observere, hvordan menigheder, der ikke ved sig observerede, i praksis deltager i de led, hvor der inviteres til det. I denne undersøgelse fokuseres ikke i så høj grad på salmesangen som på de liturgiske led, der har direkte dialogisk karakter. Som sådan defineres de led, hvor præsten hilser eller proklamerer og inviterer til svar. Selvom trosbekendelse og Fadervor ikke er dialogiske led, er de medtaget, da de giver mulighed for medvirken *sammen* med præsten.

Endvidere har gudstjenestedeltagelsen givet stof til den det aspekt af fremstillingen, der beskæftiger sig med nogle få af de gudstjenestelige dimensioner, der er dukket op undervejs, enten i samtalerne eller i sommerens debat om liturgi i almindelighed og liturgifornyelse i særdeleshed.

Interviews og besvarelser er behandlet med henblik på at se hvilke mønstre, der danner sig i forhold til deltagelse i de enkelte liturgiske led, og hvad medvirken betyder i forhold til at opleve det pågældende leds funktion i højmessen.

Gudstjenestens dialogiske led

I 1992-ritualet for højmesse forekommer ordet kor eller korsvar overhovedet ikke. I forbindelse med hilsen, kollekter, trosbekendelse, evangelielæsning, nadverritual og velsignelse anføres i alle tilfælde, ”menigheden svarer”.⁵ Her 26 år efter 1992-ordningen kom til, er der altså ingen tvivl om, at svarene formelt er givet tilbage til menigheden. Spørgsmålet er, om menigheden er klar over det, eller om det blot figurerer som en påstand i ritualbogen. Det er dét, jeg bl.a. har sat mig for at undersøge.

Hilsen

Dette led forekommer klart at være det, der står svagest hos informanterne, eller i hvert fald som det, der i høj grad skiller vandene. Selv meget regelmæssige kirkegængere svarer ikke nødvendigvis på præstens ”Herren være med jer”. En del ved simpelthen ikke, om de må, andre tænker ikke over det, andre igen tænker, at det er kirkesangerens eller korets opgave, eller måske ligefrem privilegium. Der er en udbredt bekymring for at gøre eller sige ”noget forkert”, også hos folk, der siger, at de godt ved, at det er noget pjat, og at det ikke er sådan det ER, det er bare sådan, det føles. *”Ja, jeg svarer, men nok ikke det rigtige” (mand, 49 år, kommer sjældent i kirke). ”Føler en andagt i kirken, der gør, at jeg er bange for at svare forkert (mand, 52 år, kommer sjældent i kirke). En 70-årig kirkevant kvinde siger: ”Min mund er med”, hvilket betyder, at ordene formes og føles – min mund og mit hjerte, de gjorde en pagt - men ikke at svaret nødvendigvis er hørbart for andre deltagere. Det er der ikke noget galt i, men det viser sig, at de, der svarer højlydt, hjælper flere, end de tror, fordi det at kunne høre andre betyder, at man selv tør kaste sig ud i at blive en del af fællesskabet.*

Nogle ved godt, at der skal svares, men er alligevel usikre på, om det gælder dem. Flere har svært ved at høre, hvad der bliver sunget. Nogle synger bare med og

⁵ Ritualbogen p. 18-35

forsøger at efterligne, så godt de kan. *"Jeg følger flokken"* (kvinde 48 år, kommer sjældent i kirke). Kvindens mand (48 år, kommer sjældent i kirke) siger, at *"han ser på hende"*. Man har brug for nogen at efterligne, når man er til gudstjeneste. Parret, og andre med dem, lægger vægt på, at kirkesanger eller kor fører an, når der svares – uden at det dog nødvendigvis hjælper på hørbarheden, men nok på modet til at turde lade sin stemme lyde med. Samme familie svarer i øvrigt meget klart, men forskelligt, på, hvordan de føler sig tilpas i kirken. Manden svarer helt spontant, at han føler sig hjemme, også selvom han er den, der er mest i tvivl om, hvad han skal svare hvornår. Trods større sikkerhed og mod i forhold til at følge kirkesanger eller kor svarer kvinden, at hun ikke føler sig hjemme, men som en velkommen gæst. Den 17-årige datter siger, at hun ikke føler sig hjemme, for så skulle man billedlig talt kunne *"gå hen og kigge ind i køleskabet"*; den yngste datter på 11 år er enig. Vi forsøger at tale os ind på, hvad der ville få de yngste til at føle sig hjemme og kommer frem til det, som Frederik Modeus i *"Mod til at være kirke"*⁶ har kaldt repræsentativ deltagelse dét, at børn og unge skal møde andre børn og unge i kirken. Det er nok bedre end et køleskab, selv om der denne sommer også har været slået på tromme for folkekirkens kølighed.⁷ Her var pointen dog snarere, at man i kirken skal møde dem, man ikke har noget til fælles med. Det ene udelukker ikke det andet. Under alle omstændigheder vidner denne families svar om, at det at føle sig hjemme i forhold til at svare på de rigtige steder ikke nødvendigvis er ligefrem proportionalt med at føle sig hjemme i gudstjeneste og kirke som sådan. Her har også andre dimensioner betydning. F.eks. kirkerummet og at præsten er en gennemgående figur, der har døbt, viet, konfirmeret og begravet for den familie i mange år.

De sikre, i forhold til at svare på præstens hilsen, er medlemmer af menighedskoret samt kirkemusikere og præster. Nogle medlemmer har, også før de begyndte i menighedskoret for 10 år siden, svaret på denne hilsen, men nævner, at medvirken i koret i høj grad har skærpet bevidstheden om at deltage i svaret, - også når de ikke medvirker som kor, men sidder på kirkebænken, både lokalt og andre steder. Flere af dem, der svarer på hilsenen (alle kvinder, der kommer regelmæssigt i kirke), omtaler det som *"naturligt"* - det er naturligt at svare, når nogen hilser, det er uhøfligt at lade være. Det lader altså til, at bevidstheden om, at dette svar tilhører menigheden og ikke hverken de professionelle eller de øvede frivillige, er afgørende. Det kan også være af betydning, om man er gudstjenestevant, nogle nævner, at de har lært det som børn og derfor svarer. Andre gudstjenestevante er bare aldrig rigtig kommet i gang med det. Enkelte giver udtryk for, at de vil begynde på det, nu da de efter interviewet ved, at de ikke bare gerne må, men at det er deres opgave. Andre markante svar kommer fra

⁶ Frederik Modeus p. 92

⁷ Kronik i Kristeligt Dagblad d. 25. juli 2018

en kirkemusiker: En svarer f.eks. *"fordi jeg gerne vil være med"* (*organist i bysogn, kvinde, 58år*). Det at levere al gudstjenestens musik – også melodierne til svar - kan altså ikke sidestilles med at deltage i svaret med sin stemme.

De færreste har dog opdaget, at der f.eks. i Horbelev kirke ligger en folder, hvoraf man kan se, hvornår og hvad der skal svares, så det giver åbenbart ikke den tilsigtede hjælp. Dels fordi man måske ikke er helt sikker på, om man nu må, dels fordi man generer sig for at lade stemmen klinge ud eller ikke kan høre, hvad der bliver sunget. Andre svarer, at de synger med, *"men stille"* (*mand, 69 år, kommer jævnligt i kirke*).

Hilsenen - historisk betragtet

Når alligevel så forholdsvis mange af de adspurgte og dem, jeg har kunnet observere ved gudstjenester, ikke svarer på hilsenen, kan det skyldes dette leds historiske udvikling, som det er muligt at få et vist overblik over ved hjælp af provst Holger Villadsens (HV) minutiøst udarbejdede "Højmesserekonstruktioner fra fem århundreder" foretaget i forbindelse med reformationsåret 2017. Selv om menighedssvar kan spores langt længere tilbage i tiden, f.eks. allerede i det 2. århundrede hos Justin Martyr, "and the people assent "Amen!",⁸ har jeg her valgt ikke at se længere tilbage end Kirkeordinansen af 1539, da de ændringer, der foretages i forbindelse med reformationen, antages at have størst betydning for den nuværende gudstjenesteordning.

Rekonstruktionerne er foretaget med hjemmel i hhv. Kirkeordinansen af 1539 samt Kirkeritualet af 1685, suppleret med de alterbøger, gradualer og salmebøger, der har præget det pågældende århundrede. Heraf fremgår i det hele taget, hvordan korsvar og menighedssvar har udviklet sig, og at det ikke er noget entydigt billede, der tegner sig:

I Kirkeordinansen af 1539 er svaret efter hilsenen ikke anført, men HV antager, at der har været et svar, eftersom dette anføres i salmebogen i 1569. Her står: "Degnen og Folckit suarer".⁹ At det ikke er anført i selve Kirkeordinansen kan enten betyde, at det har været helt selvfølgelig, eller at man ikke har tillagt det særlig betydning, hvem der svarede. I salmebogen af 1569 findes noder og messeanvisninger. I 1699 rekonstrueres på grundlag af Kirkeritualet af 1685: Det er nu anført, at præsten vender sig mod "Folket og siger med sædvanlig tone: "Herren være med jer, hvortil "Choret svarer:" Og med din Aand"". Hvad sædvanlig tone er, ved man ikke, og da Gradualet endnu ikke er udgivet og heller ikke indeholder relevante toner, må man gå ud fra, at Kirkeritualet henviser til den tradition, der kendes fra Thomissøns

⁸ Citeret fra Day p. 2

⁹ Villadsen p. 8 og 9

Salmebog, 1569.¹⁰ Hilsen og anvisning på svar er uændret i 1764, men der forefindes håndskrevne noder til præstens hilsen i Thilos messebog fra 1762. De er ikke nemme at læse, og kan næppe kaldes ”almindelig tone”.¹¹ I 1832 er ordlyden i forhold til hilsen og svar uændret, men iflg. Wibergs messemelodier fra 1832 anføres korudsættelser for tre eller fire stemmer.¹² I rekonstruktionen af 1901 har Villadsen udover Kirkeritualet af 1685 støttet sig til Sannes messebog fra 1879 samt Cederfeldts liturgiske håndbog fra 1885. Hilsenen anføres ikke som selvstændigt punkt hos Cederfeldt, måske fordi der mange gange i løbet af gudstjenesten indledes med hilsen, nemlig før indledningskollekten, før evangelielæsningen, før slutkollekten og før velsignelsen. Hos Sanne anføres, at enhver messe begynder med, at præsten vender sig mod menigheden og messer: ”Herren være med eder !” og at koret (menigheden) svarer ”Og med din Aand”. Svaret findes enstemmigt og firestemmigt.

Det sidste nye

I Ritualbogen for højmesseordningen af 1992 findes ordet ”korsvar” ikke. Her er det anført, at præsten siger eller messer ”Herren være med jer”, og at menigheden svarer enten: ”Og med din Ånd” eller ”og Herren være med dig”. Der findes en- og firestemmige svar i ”Musikken til den Danske højmesse”.¹³ Disse syvmileskridt gennem de fem århundreder efter reformationen afslører altså, at det ikke har været helt entydigt, om det var kor, degn eller folk (menighed), der svarede på præstens hilsen. Denne flertydighed og den tvivlrådighed, det har affødt, spores stadig hos mange, så vidt jeg kan skønne ud fra de svar, jeg har modtaget både mundtligt og skriftligt.

Indtrykket bekræftes af de to liturgiske frisogne, jeg har været i kontakt med: Sdr. Bjert sogn, Kolding provsti, Haderslev Stift og Lindevang sogn, Frederiksberg provsti, Københavns stift. Begge har valgt at undlade den indledende hilsen ”Herren være med jer” og i stedet indledningsvis anvende den apostolske velsignelse. Hermed sættes menigheden ikke i svar-forlegenhed, men samtidig kunne man indvende, at muligheden fratages dem, der kunne have lyst til at svare. Ingen af frisognene bruger hilsen andre steder i højmassen. I Sdr. Bjert har man en stor, velsyngende menighed, en del med rod i mission, man lærer gerne nyt, men har i de liturgiske samtaler, der er blevet ført forud for ændringerne i højmessens liturgi, tilkendegivet, at man ikke var glad for at synge med på de såkaldte korsvar. Hverken når det drejede sig om hilsenen eller andre steder. Således har man i Sdr. Bjert kun bevaret det trefoldige

¹⁰ Villadsen p. 24

¹¹ Villadsen p. 43

¹² Villadsen p. 63

¹³ Musikken til den Danske højmesse p. 24

amen efter velsignelsen. I Lindevang har man i forhold til ”Amen” valgt andre løsninger, som der senere vil blive gjort rede for.

At undlade den dialogiske hilsen er muligvis det rigtige at gøre i Sdr. Bjert og i Lindevang. Men når jeg i mine interviews har spurgt til, hvorvidt man hellere ville være fri for at svare, al den stund man ikke er helt sikker, ikke kan høre, hvad der bliver sunget etc., så er der overraskende nok ikke én, der har ønsket det ændret til den form, man kender fra bryllup og begravelse, hvor der oftest bruges lang hilsen uden svar. Ved begravelse fra Lyngby kirke i august oplevede jeg præsten bruge dialogisk hilsen, og det fungerede fint, da følget var så stort og velsyngende, at støtte fra kor eller kirkesanger var unødvendigt, men mit indtryk er, at det hører til sjældenhederne.

At de adspurgte, trods usikkerhed, hovedsageligt ønsker at bevare den dialogiske hilsen kan skyldes, at en del giver udtryk for at være kommet til at kende svarene og finder dem ”naturlige”, og at de, der ikke gør, har et oprigtigt ønske om at deltage i svaret, nu de er blevet opmærksomme på det. – Også selv om de ikke sidder på kirkebænken så tit. For sidstnævntes vedkommende kan også gælde, at det sommetider er dem, der kommer sjældent, der absolut ikke bryder sig om forandringer i gudstjenesten. I en verden hvor alt forandres med lynets hast omkring os, må kirken måske godt på visse områder bevæge sig i en anden tid, i et andet tempo. Måske fordi et arkaiserende sprog har tendens til at fremmane “remoteness of time and place”,¹⁴ der bidrager til en fornemmelse af veneration for det transcendent. I øvrigt er de liturgiske tekster fælles gods, hvilket gør, at de ændrer sig langsommere: ”By necessity, texts which are owned by a group are less fluid than our own speech, less prone to change, and thus the liturgical worship will always and necessarily be out of step with contemporary speech patterns and idiomatic use”.¹⁵

Amen

”Amen” er klart det mest afholdte svar og det, flest giver udtryk for at svare med på. Det gælder mindst i forhold til det sungne ”Amen” efter kollekterne og mest i forhold til det sungne ”Amen” efter velsignelsen og allermest i forhold til nadverritualets Fadervor, hvad enten det her synges eller siges, samt det talte Amen efter Fadervor fra prædikestolen ved gudstjenester uden nadver. ”*Det er naturligt for mig*” (kvinde, 72 år, regelmæssig kirkegænger). Andre nævner, at det giver fællesskabsfølelse (mand, 76 år, jævnlig kirkegænger). Tendensen er, at både yngre og ældre har nemt ved at deltage i dette svar, måske fordi det gentages så mange gange i løbet af

¹⁴ Day p. 121

¹⁵ Day p. 121

gudstjenesten, måske fordi det rent lydligt er nemt både at høre og at efterligne. De fleste føler sig her langt mere sikre end i forhold til noget andet svar, også selv om man måske ikke helt ved, hvad det betyder. Dog er der faktisk overraskende mange - også blandt dem, der ikke så tit deltager i gudstjenesten, der ved, at den, der siger "Amen", tilslutter sig det, der netop er blevet sagt eller bedt om. At det forholder sig sådan, kan skyldes, at den historiske udvikling måske har været mere entydig i forhold til menighedens medvirken ved dette svar¹⁶.

Historisk tilbageblik på "Amen"

Kirkeordinansen anfører efter indledningskollekten, at "Degnen oc Folckit suarer": "Amen" og efter udgangskollekten, "Oc Folckit suarer dertil "Amen" ".¹⁷ Efter nadverritualets Fadervor er det anført, at kun "chored suarer: "Amen"¹⁸. Efter velsignelsen "Saa skal Kircken suare "Amen"." I Kirkeordinansen er der altså tale om både "Folckit, Kircken oc Chored". Man må gå ud fra, at "Folckit oc Kircken" indbefatter alle – også "Degen oc Chored". At Chored alene svarer amen efter nadverritualets Fadervor må skyldes, at man kun sjældent gik til nadver, og at kun dem, der var indskrevet, gik. At der blev holdt nadver så sjældent må betyde, at menigheden har været mindre fortrolig med det ritual, og at det derfor er anført, at "chored suarer "Amen"" på nadverritualets Fadervor, som i øvrigt langt op i tiden er blevet betragtet som et liturgisk Fadervor, som menigheden ikke beder med på. Dette bemærkede i øvrigt en 52-årig informant, som jævnligt kommer i kirke. I de senere år – måske de sidste 5-10 år - er det blevet mere og mere almindeligt, at menigheden beder med også på dette Fadervor. I rekonstruktionen fra 1699, hvor Kirkeritualet af 1685 er gældende, anføres det at "Choret og Folket svarer: "Amen" " efter indgangskollekten. Hvis udgangskollekten også er takkebøn for nadveren, anføres det, at "Menigheden svarer Amen". Hvis der ikke er nogen nadvergæster, anføres det, at "Choret svarer "Amen""¹⁹ Her må logikken være, at kirken, hvis der ikke har været "nogen at berette", har været tømt for menighed, hvorfor koret eller måske på landet degnen har været ene om at svare på kollekten. Man må antage, at der, som i dag, har været stor forskel på land og by, hvad angår omfang, kvalitet og medvirken ved gudstjenestens musikalske ledsagelse. Af højmesserekonstruktionen af 1764 fremgår det, at menigheden svarer "Amen"²⁰ på nadverritualets Fadervor og på udgangskollekten, hvor den er takkebøn for nadveren. Her må man antage, at der kan have været folk til stede under nadveren, som ikke selv gik til alters. Er

¹⁶ Villadsen p. 14

¹⁷ Villadsen p. 16

¹⁸ Villadsen p. 15

¹⁹ Villadsen p. 34 og 35

²⁰ Villadsen p. 52

udgangskollekten uden takkebøn for nadver, er det ”Chored der svarer Amen”.²¹ I rekonstruktionen fra 1832 og 1901 er disse forhold uændrede, hvilket er naturligt nok, da samtlige disse højmesseordninger i hovedsagen er struktureret i overensstemmelse med Kirkeritualet af 1685, hvor nadverritualet ikke, som i Kirkeordinansen, figurerede som en del af højmesseordningen, men først er at finde i ritualets kapitel V – altså efter kapitler om dåb, absolution, barselskvinders indledning i gudstjenesten etc.! Forvisningen af nadverritualet fra højmesseritualet holdt i godt og vel 300 år. Først i 1992 blev det igen en del af højmesseritualet, og den eneste svaranvisning, der her findes, er, at menigheden svarer. På alt. At det så for visse svar i praksis tager sig anderledes ud, er en anden sag. De indsamlede besvarelser, både de mundtlige og skriftlige, tyder på, at menighederne er glade for deres ”Amen”. Ikke mindst betragtes det, der følger efter den aronitiske velsignelse, som umisteligt. Hvis man kun måtte beholde ét enkelt svar, blev det uden tvivl det, hvilket praksis i det liturgiske frisogn Sdr. Bjert også tyder på.

”Amen” skaber menighed

At lige netop ”Amen” står så stærkt som svar kan også skyldes, at udtrykket har karakter af akklamation, som filosofen Giorgio Agemben påpeger det i værket ”Le Règne et La Gloire” (Riget og herligheden), som udgør en del af hans store Homo Sacer projekt. Iflg. Agemben mangler vi en videnskab i dag, nemlig den, der er viet til magtens og retssamfundets ceremonier, en arkæologi, der graver i liturgier og etikette, en slags herlighedens arkæologi. For hvad er en akklamation? Et udråb af samtykke eller triumf, der kan have mange forskellige udtryk, og hvor kristne akklamationer meget vel kan være kalkerede over hedenske.²² En af de akklamationer, der nævnes, er netop ”Amen”. Her citerer Agemben Peterson, som fortolker ”Amen” på den måde, at det opdeler den liturgiske fejring som en form for teknisk akklamation, gennem hvilken de fleste kirkegængere konstituerer sig som ”folk” – menighed – (laos) udsfolk, og det er i øvrigt gennem liturgien, at ”oklos”, folket, bliver til ”laos”, gudsfolket.²³ Denne tanke rimer meget fint med den vægt, de adspurgte lægger på at medvirke, når der svares ”Amen”. Det kunne se ud til, at ”Amen” har en dobbeltfunktion. Man samtykker, billiger det, der netop er blevet sagt eller bedt om, og hvad der er mindst lige så vigtigt, man indgår i et fællesskab med de andre, der svarer ”Amen”. Flere begrundet netop deres deltagelse i dette svar med, at det bidrager til en fællesskabsfølelse, som altså så rækker ud over de fællesskaber, man i øvrigt bevæger sig i. Agemben sonderer i sit værk mellem *zoe* og *bios*. Mellem det nøgne liv og det kvalificerede liv. Ved ”det nøgne” forstås den blotte væren, mens

²¹ Villadsen p. 55

²² La Règne et la Gloire p. 260

²³ Ibidem p. 268.

det kvalificerede liv er alt det, vi fylder vores væren med. ”Det nøgne liv har med udsathed at gøre. I begrebet indgår en splittelse mellem det at være i live som vilkår, *zoe*, og det at kunne udvide det at være i live til en udfoldet eksistens for det menneskelige væsen, *bios*.²⁴ Teologisk tænker jeg, at ”Amens” vigtigste rolle måske i virkeligheden er at ramme ned i vores nøgne livsfællesskab med hinanden, ned i den brudte gudbilledligheds fælles udsathed, ramme ned i det menneske, man er, *coram deo*. Det er dét svar, der kræver færrest forudsætninger, både kognitivt og sprogligt. Det mest oprindelige svar. At man også spontant tilslutter sig det sagte eller f.eks. en doksologi.²⁵ Som vi skal se senere, findes det allerede hos Nehemias. Allerede i det fjerde århundrede transformeres akklamationen, mister sit semantiske indhold og kommer i højere grad til at betegne en simpel afslutningsformular.²⁶

Lovprisningen

Præstens proklamation af evangelielæsningen inviterer til svaret: ” Gud være lovet for sit glædelige budskab.” Denne lovprisning er også et af de svar, der i høj grad deler vandene.

De gudstjenestevante, ikke mindst de trænede frivillige, udtaler: ”*Det føles naturligt*” (kvinde, 72 år, regelmæssig kirkegænger); ”*Det giver fællesskabsfølelse*” (kvinde, 67 år, regelmæssig kirkegænger); ”*Man tilslutter sig det, der siges*” (kvinde, 71 år, regelmæssig kirkegænger); ”*Jeg ved, hvad jeg skal svare, og det føles naturligt*” (kvinde, 53 år, regelmæssig kirkegænger); ”*Har ikke altid været bevidst om, at det var menigheden, der skulle synge med, troede det var kirkesangeren, der skulle svare – efter mit kormedlemskab er mange ting gået op for mig*” (kvinde, 55 år, regelmæssig kirkegænger).

De, der ikke svarer på proklamationen, giver netop i høj grad udtryk for, at de ikke ved det. ”*Ska’ vi det?*” men da svaret forklares for informanten, lyder det: ”*Det gir’ go’ mening*” (kvinde, 48 år, sjælden kirkegænger). Kvindens 17-årige datter, der er meget musikalsk og selv udøvende, udtaler, at hun ikke synger med, hvis hun er usikker på melodien. Det gælder overordnet set, at man ikke synger med, hvis man er usikker enten på, om man *må* medvirke, eller er usikker på melodien, eller ikke kan høre, hvad der bliver sunget. ”*Det er der ingen, der har sagt noget om*” (mand, 46 år, sjælden kirkegænger), der i øvrigt er glad for nu at vide, at og hvad der skal svares. Han vil være mere opmærksom, kan bedre lide at deltage end at være passiv. En

²⁴ Homo Sacer p. 6

²⁵ La Règne et la Gloire p. 346 : « Dans la liturgie chrétienne, l’acclamation par excellence est l’amen. Déjà dans son usage biblique, ce terme , qui appartient à la sphère sémantique de la stabilité et de la fidélité, est employé comme acclamation d’approbation ou bien une réponse à une doxologie »

²⁶ ibidem p. 347 : « déjà au IV siècle les fidèles semblent entendre l’amen comme une simple formule marquant la fin de la prière, et non comme l’acclamation qui répond à une doxologie » .

enkelt udtaler frimodigt: *"Jeg synger med, men mimer, da jeg ikke kan høre, hvad der synges"* (mand, 49 år, sjældent kirkegænger, der i øvrigt mest kommer for at synge). Hans 22-årige datter synger ikke med, selvom hun fra konfirmationsundervisningen *"ved, at man skal – synes kirkesangeren synger det så pænt"*. Et enkelt svar er meget overraskende: En 49-årig kvinde, kirkevant fra barnsben, stadig regelmæssig kirkegænger og meget velsyngende, bryder sig ikke om denne lovprisning, selv om hun er aldeles enig rent indholdsmæssigt. Kvinden uddyber sin aversion som følger:

"Gud være lovet" er mit ene problem. Det bruges med jævne mellemrum uden for kirken af folk, som ikke tillægger det samme betydning, som vi måske gør i kirken, og så har jeg svært ved at løsrive mig fra deres lidt løse forståelse af disse ord. Jeg har ikke lyst til at sige "Gud være lovet". Det er ikke mit hjertesprog med Gud. "TAK Gud, fordi du har givet dit ord til os" ville være bedre. Det andet er melodien. Den er fra en anden tid, og jeg har det på samme måde, som når vi synger trosbekendelsen. Måske er det også, fordi så få deltager, fordi jeg så netop kender den, så står jeg der med kirkens personale og kan synge med. Det generer mig også, at man i mange kirker ikke udleverer en liturgiplan for gudstjenesten, for så ved kirkegængerne ikke, hvad man skal. Så dette svar bliver på en eller anden vis ekskluderende. Og fordi jeg synger med, kommer jeg også til at ekskludere de andre. I Apostelkirken så jeg dette: "For Guds ord i Skriften, for Guds ord iblandt os, for Guds ord inden i os, takker vi dig Gud," og vi sagde det i kor. Det gav mere mening. En mere nutidig måde, med anerkendelse af det ord fra Gud som vi nu skal høre. Det er også noget med, at vi som kirke må formulere os på en måde, som er nutidig og dermed forhåbentlig mere forståelig."

Kvindens generelle kritik af antikverede ordvalg og melodier er hørt før, samtidig ønsker de fleste af denne undersøgelses informanter *ikke* at undlade lovprisningen, men giver snarere udtryk for, at de gerne vil være med, nu de har lært den at kende, eller at de overvejer deres deltagelse, nu de er blevet bevidstgjorte om muligheden for den.

Kvinden har glæde af folderen med gudstjenestevejledning, og det har hun muligvis, fordi hun allerede er gudstjenestevant og kan zappe ind og ud af vejledningen. De, der er uvante med gudstjenesten, opdager ikke engang folderen, og der er måske en tendens til, at det at kigge i skriftligt materiale, mens man egentlig skulle foretage sig noget med krop og stemme, også er med til at ekskludere - som Juliette J. Day påpeger det i *"Reading the Liturgy"*, der netop problematiserer forholdet mellem skriftlighed og mundtlighed i gudstjenesten: *"it would be naïve to suggest that participants are able to suspend their normal relationship to texts in the context of worship when printed matter is thrust into their hands at the door, and a competent*

participation is dependent upon locating and using texts to which they are directed during the course of that worship.”²⁷ En kirkegænger, der principielt kunne have haft glæde af sådan en vejledning, udtaler: *”Jeg er andægtig til mode, anspændt og bange for at lave fejl”* (mand, 52 år, sjældent kirkegænger), der ikke har opdaget vejledningsfolderen i sin sognekirke. Der er jo ikke noget galt i at føle sig andægtig til mode, men man kan med rette spørge, om det anspændte forhold til liturgien også afspejler et anspændt forhold til Gud? Om liturgien er kongruent med det gudsbillede, der ønskes formidlet i gudstjenesten? Her er der en pudsigt tendens til at en løsere, mere ”happy-clappy” gudstjenesteform udmærket kan hænge sammen med en konservativ teologi. Dette bekræftedes under dette års jazzfestival i en samtale med en amerikansk trommeslager, der udtalte, at han skyldte sin opvækst i en amerikansk baptistmenighed alt i forhold til afsættet for sin musikalske løbebane, men at han og mange af hans jævnaldrende (i 30’erne) ikke længere kommer i kirken pga. dens fordømmende holdninger f.eks. til homoseksuelle

Lovprisningen historisk betragtet

Historisk tegner udviklingen sig som følger: I Kirkeordinansen af 1539 anføres det, at ”Degnen oc Folckit suarer”²⁸. I Kirkeritualet af 1685 anføres det, at ”Choret svarer”²⁹. Allerede her er der sket et skred i retning af ”professionalisering” af lovprisningen, og menighedens usikkerhed desangående kan allerede være grundlagt her. Måske er der tale om en stadfæstelse af en praksis, hvor det har vist sig, at kun degnen eller koret svarede, alt efter om der har været tale om menigheder på landet eller i byen. Anvisningen er uændret i 1700-tallet³⁰, 1800-tallet³¹ samt i begyndelsen af 1900-tallet³². Der er altså al mulig grund til at antage, at anvisningen i 1992: ”Menigheden rejser sig og svarer”³³ i virkeligheden er ret ny. At man først her gør alvor af at videreføre den grad af reformatorisk lægmandsmedvirken, som figurerede i Kirkeordinansen, hvor ”Degnen oc Folckit” angiveligt svarer. På samme måde, som jeg formoder, det gælder for Kirkeritualet af 1685, ser det ud til, at de to liturgiske frisogne stadfæster menighedens manglende praksis og udelader proklamation og svar.

Den historiske udvikling berettiger altså menighedens usikkerhed mht. lovprisningen.

²⁷ Day p. 16

²⁸ Villadsen p. 11

²⁹ Villadsen p. 25

³⁰ Villadsen p. 44

³¹ Villadsen p. 64

³² Villadsen p. 87

³³ Ritualbogen p. 21

To participatoriske led, som hverken er salmer eller dialogiske

Trosbekendelsen

Mange giver udtryk for, at trosbekendelsen er en velkendt ø i et gudstjenesteligt hav, hvori det ikke altid er helt nemt at navigere. Man har lært den til konfirmationsforberedelse, og det er forlenet med en vis tryghed og stolthed at kunne den udenad. Om hvorvidt trosbekendelsen skal siges eller synges, er meningene delte. Mange er glade for at sige den, men ville heller ikke have noget imod at synge den. *”Det ville være mere intenst” (kvinde, 72 år, regelmæssig kirkegænger)*. Selv kirkegængere, der ikke ville være i stand til at synge med, fordi de slet ikke synger, men nyder at andre gør det, kan ønske trosbekendelsen sunget, også selvom de i praksis ville være udelukket fra at deltage i et led, de sætter stor pris på.

Undersøgelsen har vist, at oplevelsen af at medvirke i det hele taget er mere mangfoldig, end man umiddelbart kunne tro. Man kan udmærket i det stille læne sig ind i den talte eller sungne trosbekendelse, uden af den grund at have en oplevelse af at være mindre med. Denne praksis findes hos en del regelmæssige kirkegængere, som i øvrigt deltager ivrigt i salmesang. Det kan skyldes en vis tilbageholdenhed i forhold til den bekendende handling, det er at sige trosbekendelsen, noget ikke mange har forholdt sig til i besvarelsen.

En enkelt tilkendegiver, at der ikke siges eller synges med på trosbekendelsen, da vedkommende *”ikke bekender sig til nogen tro, men oplever kirkerummet, æstetikken, det rituelle og ikke mindst salmerne som berigende” (kvinde, 75 år, regelmæssig kirkegænger)* – dog synges der med på bønsværet efter trosbekendelsen *”Lad verden ej med al sin magt”*. Flere giver udtryk for, at det er mere naturligt at synge sammen end at sige noget i kor, måske også mindre bekendende. En kollega, der blev interviewet sammen med syv medlemmer af sin menighed, gav udtryk for, at konfirmanderne fører godt an, når trosbekendelsen siges i gudstjenesten, og at han af den grund ikke ville turde at foreslå den sunget, da det ville være vanskeligere at få konfirmanderne med på det. Min egen oplevelse er tilsvarende, og jeg er tilbøjelig til at være enig i, at det ville være fremmedartet og ekskluderende for dem at synge den. I øvrigt må der skelnes mellem den apostolske trosbekendelse, som de fleste bruger, og den nikænske, der visse steder bruges på højhelligdage og i visse perioder af kirkeåret. En praksis, jeg selv har haft i mange år. Dels fordi den nikænske er smuk og er en del af den tradition, man som præst er forpligtet til at formidle videre, dels fordi det skærper sansen for den apostolske trosbekendelse, at den på højhelligdage

og i helligtrekongerstiden erstattes af den nikænske. En del har givet udtryk for, at de netop finder den nikænske smuk, - også selvom ingen endnu siger med på den.

Trosbekendelsen historisk set

Historisk har trosbekendelsen eller trosbekendelsessalmen ført en omtumlet tilværelse:

Kirkeordinansen foreskriver, at præsten messer den nikænske trosbekendelse på latin, hvorefter trosbekendelsessalmen ”Wi tro alle sammen paa en Gud ... ” afsynges. Villadsen er skeptisk overfor, hvorvidt denne temmelig tunge praksis virkelig har fundet sted. Måske har man gjort det visse steder i den tidlige reformation, men det ser ikke ud til at være tilfældet i salmebogen af 1569 eller Gradualet fra 1573.³⁴ I Kirkeritualet af 1685 hverken siger eller messer præsten trosbekendelsen, men trosbekendelsessalmen synges lige efter evangelielæsningen, - nu som den foreligger i gradualet af 1573.³⁵ Denne trosbekendelsessalme findes i nye variationer i Pontoppidans salmebog af 1740. Ifølge Kirkeritualet skal salmen intonerer af præsten, hvilket der ikke er spor af hos Pontoppidan.³⁶ I reskript af 1802 intonerer præsten skiftevis efter indgangssalmen trosbekendelsessalmen eller gloriasalmen. Wiberg ser ikke ud til i 1832 at kende salmen på denne plads, og på den tid har der ikke, så vidt man kan se, været nogen trosbekendelse i højmesse. Iflg. Mynsters forslag fra 1839 synges trossalmen alternerende med gloriasalmen lige efter indgangssalmen. Mallings anfører, at trossalmen ændres ved to kongelige resolutioner i 1825 og i 1850. Disse forordner kun trossalmen til de tre store højtider. I 1832 afsynges trosbekendelsessalmen efter Balles salmebog. I Villadsens rekonstruktion af højmesse fra 1901 forekommer hverken trossalmen eller trosbekendelsen. Her befinder vi os, lige før Grundtvigs mageløse opdagelse i 1825 slår så meget igennem, at trosbekendelse med forsagelse bliver en fast del af den danske højmesse, som vi kender den i dag, hvor den siges eller synges. I Den danske salmebog 2003 er den endda sammen med Fadervor aftrykt bagerst i salmebogen, så den er nem at finde, hvis man skulle have glemt ordlyden. Senest har der været debat om, hvorvidt forsagelsen skulle bortfalde, da Den danske folkekirke står alene med den praksis. Ved katolske messer i England og Frankrig udelades trosbekendelsen ofte. Således også ved denne sommers katolske messe på L’île d’Oléron.

Så vidt det kan skønnes ud fra det indsamlede, er trosbekendelsen for mange et betydningsfuldt led, hvad enten man læner sig stille ind i den, eller medvirker ved

³⁴ Villadsen p. 11

³⁵ Villadsen p. 25-26

³⁶ Villadsen p. 45

enten at tale eller synge. Om man kan tilslutte sig hele ordlyden er ikke nødvendigvis afgørende for hverken medvirken eller holdning til trosbekendelsen. På den led forekommer trosbekendelsen snarere at være en støtte til tro end et forhør eller et krav om tro. At troen så at sige kan følge af bekendelsen og ikke omvendt, viser i praksis, hvordan liturgi fungerer som primær teologi, med katolikken Kavanaghs ord: "Liturgy preceeds theological reasoning, it is the Church's faith in visible form and its expression, the arena within which theological reflection is done."³⁷

Fadervor

Både informanternes svar og mine egne gudstjenesteobservationer har vist, at Fadervor står umådelig stærkt både for den enkelte og som fællesgods. Stort set alle informanter tilkendegiver, at de beder med på Fadervor, enten stille eller åbenlyst. Den bøn finder stort set alle "*naturlig*", og i forhold til den gives der udtryk for den største grad af frimodighed og tilegnelse: Det er barnebønnen over dem alle, den man til enhver tid kan ty til. Den enkelte beder den som *SIN* bøn. At den også i høj grad er vores fælles bøn, viser sig i gudstjenesten ved, at det ofte er Fadervor, der virkelig samler menigheden, gør "oklos til laos"³⁸ og ikke, som man kunne tro, og som det er intentionen, salmesangen. Her har jeg valgt at fokusere på tre højmesser fejret under meget forskellige betingelser, men hvor Fadervor i meget høj grad viste sig som konstituerende for fællesskabet.

Den første var en årligt tilbagevendende, velorganiseret og velbesøgt friluftgudstjeneste på landet. Friluftgudstjenesten har andre udfordringer end dén i selve kirkerummet. Alene fordi der hverken er vægge eller loft, kan det være vanskeligere at "samle tropperne", det kan være svært at høre pga. blæst, der suser og får salmeblade og andet til at flyve, rumlende køretøjer, fløjtende fugle – alt kan aflede og sprede opmærksomheden. Salmesangen blev ledet af en kirkesanger, der stod foran menigheden og sang i mikrofon. Man kunne sagtens høre, hvad der blev sunget, men lyden fra højttaleren var ikke så behagelig, og sangerens stemmeføring ikke så inviterende til fællessang, hvilket var tydeligt at mærke på den i øvrigt pænt store menighed, der var mødt frem. Men da så Fadervor blev bedt i kor i forbindelse med dåb, rejste der sig i os og af os en kirke med både hvælvinger og vægge. Her var vi virkelig Grundtvigs bløde bøgestammer.³⁹ Her følte man sig hørbart hjemme og deltog med alt, hvad man havde i sig. Her blev vi ét.

³⁷ Torvell p. 164

³⁸ La Règne et la Gloire p. 268

³⁹ DDS 348, 6

Næste dag deltog jeg i en højmesse i en moderne kirke i et bysogn. Salmesangen blev ledet fra pulpituret, og kirkesangeren havde en fin og inviterende måde at synge på. Alligevel var salmesangen yderst spagfærdig, når man tager i betragtning, at vi var 25 i kirke, og at alle virkede kirkevante. Der var ikke dåb. Man så munde bevæge sig, men der kom stort set ingen lyd ud. Det ændrede sig radikalt, da Fadervor blev bedt i forbindelse med nadverritualet. Her skete det samme som ved friluftsgudstjenesten: vi samlede os, blev kirke, blev ét. Her var ingen anspændthed eller forlegenhed at spore.

Tredje gang var i en stor kirke i København. Musikken ledes af en højtuddannet organist og ditto sangere, vi var flere hundrede i kirke. Igen er salmesangen ikke overvældende, antallet af kirkegængere taget i betragtning, og her sidder vi faktisk så tæt, at det er muligt at få fornemmelse af at synge i fællesskab, forudsat de, der sidder ved siden af én, synger med. Præsten har valgt at forlægge nadverritualets Fadervor til udgangskollektens plads. Hermed undgår man tvivlen om, hvorvidt bønnen i nadverritualet kun må bedes af præsten. Og da der inviteres til, at vi i fællesskab beder Fadervor, sker det igen, vi bliver ét.

At Fadervor står endnu stærkere end trosbekendelsen kan skyldes, at dette led er det eneste, der bevæger sig lige ubesværet både i og uden for gudstjenesten. Mange informanter giver udtryk for, at der er blevet bedt Fadervor med dem på sengekanten enten af forældre eller bedsteforældre. Der forbindes altså noget fortroligt og trygt med denne bøn. *”Den, man er allermest sikker i” (mand, 49 år, sjælden kirkegænger)*. En anden grund, til at Fadervor står så stærkt, kan være, at det er det eneste led, stort set alle kan udenad, uanset fortrolighed med salmer eller øvrige gudstjenestelede. Det er det led, der i en gudstjenesteform, der har skriftlighed som grundlag for sit mundtlige udtryk, frigør sig og bliver levende bøn. – Også selvom der har været tradition for, at Fadervor ikke bedes eller siges, men ligefrem *læses*.

Fadervor historisk set

Historisk har Fadervor haft en væsentlig plads også i gudstjenesten. I Kirkeordinansen af 1539 anføres det efter kirkebønnen: ”Saa skal da den menige Kircke bede Pater noster”,⁴⁰ og igen i forbindelse med altergangen: ”Naar den (nadverformaning) er gjord, saa wender han seg til Alteret, oc skal med høy Røst paa danske sjunge: ”Lader oss alle bede, Fader wor etc. oc Chored suarer Amen.” Alterbogen af 1556 angiver messetoner hertil.⁴¹ Kirkeritualet af 1685 forordner nu indgangsbøn, og at denne slutter med Fadervor, dog uden at ordlyden angives.⁴²

⁴⁰ Villadsen p. 13

⁴¹ Villadsen p. 15

⁴² Villadsen p. 22-23

Alterbogen af 1688 vidner om små variationer i ordlyden. Fadervor lyder igen før evangelielæsningen, og det er værd at bemærke, at kirkeritualet anfører, at *"Præsten, eller hvo som prædiker skal der paa læse, som sædvanligt Herrens Bøn: Fader vor du som est i Himmelen etc."*⁴³

Ordet "læse" er værd at hæfte sig ved. Hermed indikeres, at det ikke forudsættes, at bønnen bedes, men blot at den læses. Efter kirkebønnen "læser Præsten lydelig Herrens Bøn aldellis ud til Enden :Fader vor du som est i Himmelen etc."⁴⁴ Og atter igen efter nadverformaning: "Derefter vender hand sig til Alteret igien og med høj Røst paa Dansk udsynger den gandske Communions Messe Saaledies: Lad os alle bede: Fader vor, du som est" etc. Det fremgår af alterbogen af 1688, at Fadervor her messes eller synges, men der forefindes ikke noder til den.⁴⁵

Hos informanterne har der vist sig en vis tvivlrådighed i forhold til at bede med på Fadervor i nadverritualet: *"Jeg troede kun, det var præsten, der skulle det"* (mand, 52 år, jævnlig kirkegænger). Denne tvivl kan udmærket stamme fra nadverritualets messede eller sungne Fadervor, som også i min præstetid (20 år) er blev kaldt "liturgisk Fadervor", der alene bedes af præsten. Her ses der nu en klar tendens til, at menigheden tager liturgien i egen mund og beder med. Endvidere bedes Fadervor igen efter udgangsbønnen.⁴⁶ Således også i 1700-tallet. I 18-tallet er der lidt usikkerhed omkring Fadervors status. Og det formodes, at Fadervor her er faldet bort i forbindelse med bønne før prædiken⁴⁷. I øvrigt læses Fadervor stadig efter kirkebønnen, efter nadverformaning samt efter indgangsbøn og udgangsbøn. Denne praksis bortfalder først ved bekendtgørelse 29. januar 1897, i øvrigt samtidig med at menigheden ophører med at knæle under indgangsbønnen.⁴⁸ Tilbage bliver Fadervor efter kirkebøn samt i forbindelse med nadverritual og dåb. Det er ganske givet den udbredte brug af Fadervor i gudstjenesten samt dens status som barnebøn og en vigtig del af Luthers lille katekismus, som stadig forefindes i den nyeste udgave af Den danske salmebog, der giver bønne sin særlige, hørbare plads.

⁴³ Villadsen p. 27

⁴⁴ Villadsen p. 29

⁴⁵ Villadsen p. 32

⁴⁶ Villadsen p. 36.

⁴⁷ Villadsen p. 66

⁴⁸ Villadsen p. 85

Nadver

Nadverritualet kan iflg. den autoriserede ritualbog af 1992 gennemføres med varierende grad af dialog mellem menighed og liturg. Da jeg kom til Horbelev og Falkerslev for tyve år siden, bestod nadverritualet i al sin enkelhed i nadverbøn, Fadervor og indstiftelsesord. Altså ingen dialog overhovedet, med mindre man bad med på det ”liturgiske” Fadervor, hvilket endnu ikke var så almindeligt på det tidspunkt. Efter nogle år gik vi over til ritual b, som vi har fulgt lige siden bortset fra enkelte aftengudstjenester, hvor vi har afprøvet nye, ikke-autoriserede ritualer, alle uden dialog. Tilbagemeldingerne har her været positive.

Besvarelserne vedr. medvirken ved nadverritualet tegner følgende billede:

De kirkevante synger i høj grad med på svarene, men nogle nævner, at de kun beder med på Fadervor, hvis præsten lægger op til det (*kvinde, 76 år, regelmæssig kirkemusiker og kirkegænger*). Andre nævner, at de, inspireret af andre, er begyndt at bede med på Fadervor i nadverritualet (*kvinde, 76 år, regelmæssig kirkegænger*).

En del ikke kirkevante udtrykker usikkerhed vedrørende deres rolle i nadverliturgien. ”Jeg vidste ikke, at jeg skulle svare ”Hosianna i det højeste ””(kvinde, 42 år, sjældent kirkegænger); ”Kan ikke høre, hvad der bliver sunget” (mand, 49 år, sjældent kirkegænger); ”Synger med, hvis jeg kan nå at bladre op” (kvinde, 22 år, sjældent kirkegænger).

Der er en tendens til, at trænede frivillige synger godt med, også selv om de ikke selv går til alters. Sjældne kirkegængere synger ikke nødvendigvis med, men deltager ofte i altergang alligevel. Der er altså ikke en klar sammenhæng mellem deltagelse i den liturgiske dialog og deltagelse i nadverritualet.

En søndag gik turen til en landsbykirke, hvor præsten efter næsten 30 år i embedet er begyndt at messe nadverritualet. Det fungerede udmærket, og menigheden tilkendegav, at det ikke gjorde den store forskel i forhold til deres medvirken. En enkelt tilkendegav, at han helst var fri for messesang, men når nu præsten havde valgt det, var det i orden. I det hele taget var der en meget stor velvilje over for det, præsten gjorde og sagde: ”Vi følger bare dig” (kvinde, 68 år, jævnlig kirkegænger).

Generelt gives der ikke udtryk for, at det ville gøre en forskel for deltagelsen, hvis præsten messede, selv om man kunne tro, at det er mere oplagt at svare syngende på en messet tiltale. Det forekommer åbenbart ikke mere unaturligt at indgå i en dialog, hvor den ene part synger, og den anden taler. De fleste siger, at de ikke bryder sig om messesang, kun et par enkelte tilkendegiver, at det kan være smukt, hvis det er vel

udført. Ofte karakteriseres det som *”for meget”* – uden at det er til at få defineret, hvad der ligger i det. Måske for højtideligt eller højtravende.

I en bykirke i Roskilde Stift findes en særlig variant. Nemlig den, at man bruger ritual b, men således at menighed og kor efter præstens talte *”sursum corda”* synger hele sanctus og benedictus. Ordningen, som fungerede virkelig fint, er indført af kirkens organist (*kvinde, 58år*), som i øvrigt svarer med på alle menighedssvar, *”fordi hun vil være med”*. Begrundelsen for ordningen er, at præster ofte har svært ved at fremsige ikke mindst *”sanctus”*, men også *”benedictus”* på en god måde. En anden, meget trænet, organist og kirkegænger synger af princip ikke med på menighedssvar, hvis der er kirkesanger, men ellers gerne og altid, når hun selv er kirkegænger (*kvinde, 68 år*).

Som før nævnt figurerer nadveren ikke som del af højmesseritualet fra 1685 til 1992. Og det er almindelig kendt, at praksis vedrørende deltagelse i altergang har ændret sig drastisk, navnlig i den sidste tredjedel af det 20. århundrede. Længe indskrev man sig til nadver, og de, der ikke deltog, forlod gudstjenesten efter prædikenen. En rest af den praksis ses af, at man stadig de fleste steder lyser den apostolske velsignelse fra prædikestolen, så de, der måtte forlade kirken forud for altergangen, ikke skulle gå hjem uden velsignelse.

De to liturgiske frisojne, Sdr. Bjert og Lindevang kirke, har forskellig praksis. I Sdr. Bjert bruger man ritual c, og Helligsangen er aftrykt på salmebladet, så menigheden ved, hvad den skal synge.

I Lindevang kirke bruger man en talt, ikke autoriseret indledning:

*”Ved måltidet, den sidste aften Jesus var sammen med sine disciple, rakte han dem brødet og vinen og sagde, at når de delte det, fik de del i hans liv. Siden har vi holdt nadver for at spise os til et fællesskab med ham og med hinanden”.*⁴⁹

Herpå synger alle DDS 493 vers 5, *”O du, som skabte hjerte mit”*, men på en ny melodi, komponeret af kirkens organist, som i øvrigt også har komponeret nye melodier til *”Amen”* både efter kollekt og velsignelse. Det er smukke melodier, der i tonesprog passer til denne kirkes meget tempererede gudstjenesteform. Alle de nye melodier er aftrykt med noder i sangbladet.

Endvidere bruges en ikke-autoriseret nadverbøn:

”Jesus Kristus, du der selv er her hos os

⁴⁹ Folkekirkens liturgi mellem frihed og fasthed p. 60

med din kærlighed.

Vi beder dig

lad os i nadvermåltidet mærke

at himmel møder jord

at du er vores Herre

og vi er hinandens næste.

Giv os i dag og alle dage tilgivelse og kærlighed,

så vi kan leve,

frie til at være

som du har skabt os.

Og så vi vokser i troen på,

at måltidet her er en forsmag på det måltid,

vi engang skal nyde sammen i dit evige rige.”⁵⁰

Så følger Fadervor og indstiftelsesordene ifølge det autoriserede ritual. Herpå føler tavs uddeling med lægmandsmedvirken.

Bortsendelsesordene lyder som følger:

” Vor Herre Jesus Kristus,

som nu har givet os livets brød og håbets bæger,

han styrke os til et liv med hinanden

og sender os ud verden med sin tilgivelse og velsignelse.

Fred være med os alle! Amen”⁵¹

Af rapporten ” Folkekirkens liturgi mellem frihed og fasthed” fremgår det, at der er blevet arbejdet både længe og grundigt med de liturgiske forandringer i højmissen i Lindevang kirke. Tre forhold har haft særlig betydning for de liturgiske ændringer:⁵²

1) Der var enighed om at arbejde ud fra en æstetisk gudstjenesteforståelse, hvor ord, tegn, musik, rum og menighed tilsammen udgør gudstjenesten. 2) Forståelsen af

⁵⁰ Folkekirkens liturgi mellem frihed og fasthed p. 61

⁵¹ Folkekirkens liturgi mellem frihed og fasthed p. 62

⁵² Folkekirkens liturgi mellem frihed og fasthed p. 62

gudstjenesten som fællesskab skal styrkes. 3) Det skulle være en gudstjeneste både for den sjældne og den faste kirkegænger.

Som forbipasserende, meget gudstjenestevant efterlader ændringerne følgende indtryk, hvad angår menighedens medvirken i de dialogiske led: Der er komponeret ikke mindre end fire forskellige melodier til "Amen" efter henholdsvis indledningsbøn, nadverbøn, afslutningsbøn og aronitisk velsignelse, samt i samme tonesprog en ny melodi til det faste nadververs, "O du, som skabte hjerte mit."⁵³ Hvis hensigten er en smuk tempereret gudstjeneste, grænsende til det kølige, er det i høj grad vellykket. Hvis hensigten er, at menigheden i højere grad skal medvirke hørbart, er det mere tvivlsomt. Den søndag, jeg deltog i højmissen, var en almindelig trinitatissøndag uden dåb, så man må gå ud fra, at det var kernemenigheden, der var til stede. Måske er dåbsmenighedens kendskab til liturgi alligevel så begrænset, at det ikke gør den store forskel, om man bliver mødt med nye eller gamle liturgiske melodier. Menighedens hørbare medvirken var ikke markant. Imidlertid kan oplevelse af medvirken udmærket være en anden, end den der kan høres. Mange folkekirkemedlemmer er tempererede i forhold til synlig eller hørbar involvering. Måske som kirkegænger, der direkte adspurgt svarer "*Min mund er med*" (kvinde, 70 år, regelmæssig kirkegænger), men der kommer ingen eller meget lidt lyd ud. Under alle omstændigheder kan det undre, at den nykomponerede musik til de dialogiske led slet ikke er omtalt i artiklen "Erfaringer fra et liturgisk frisogn"⁵⁴ Selv om gudstjenestens liturgiske melodier ikke er autoriserede forekommer ændringen så markant, at den er værd at nævne. Et sidste aspekt skal nævnes: Jeg spiller de smukke, nykomponerede "Amen-melodier" for en jævnlig kirkegænger, kvinde på 63 år. Hun bifalder at hvert led har sin særlige melodi til det "Amen", der følger.

Hovedgudstjenesten – en eftertanke

Højmissen er sognets hovedgudstjeneste. – "*Så lad os da trille hovederne ind og lade kroppen blive uden for.*" Sådan hviskede en svensk præst til en af mine kolleger i forbindelse med, at Svenska Kyrkan nu ikke længere taler om højmesse, men om "Hovedgudstjeneste". Det kender vi også godt i Danmark, replicerede hun, og i ritualbogen af 1992 karakteriseres højmissen da også som "sognets faste hovedgudstjeneste".

Dette ligger fint i forlængelse af reformatorenes tale om verba visibile, hvor *Ordet* får lov at bestemme, hvad handlingen, kroppen og materien, brødet, vinen og vandet samt gestikken i grunden er. De er tegn, deres materialitet er kun et dække for denne

⁵³ DDS 493, 5

⁵⁴ Ritualbogen p. 9

tegnkvalitet. Materien afklædes sin materialitet og iklædes sprogets kappe. Gestik, ritualitet, syn, smag og følesans antages at være sekundære og udvortes, kun nødvendige af hensyn til menneskelig svaghed, som har det med at knytte sig til noget synligt og sanseligt. Det betyder, at selv gudsforholdet for reformatorerne primært ses som formidlet via sprog, enten det talte ord eller de håndgribelige sakramenter, som imidlertid også er *verba visibile*. Opfattelsen kommer til at gribe ind i selv gudsbegrebet.⁵⁵ Med reformationen sker der således en kulturrevolution (Michael Meyer Blanck), hvor liturgien holder flyttedag fra kroppen op i hovedet. En bevægelse, der yderligere forstærkes og understøttes med bevidsthedsfilosofiens opkomst og Descartes' velkendte dictum "Jeg tænker, altså er jeg". Kommunikationen i religiøse anliggender fuldbyrdes nu ikke længere rituel, men diskursivt. Religionen er nu ikke længere det sted, hvor hemmelighedsfulde ritualer og formler har plads, men det sted, hvor man kommer til forståelse.⁵⁶

Sommetider kan det klare blikket, at en lægmand tager ordet og fra nutiden sætter sig tilbage i fortiden, som Suzanne Brøgger gør det i Sølve, hvor hun lader fruén til Sølve komme til orde i 1568, altså 32 år efter reformationens indførelse i Danmark:

"Jeg forstår godt hvorfor det har været svært at holde på protestanterne, når først euforien har lagt sig, og kirkerne er malet over. Det er nemt nok at bryde ned, men at leve med lutherdommen er ikke så ligetil som man skulle tro. For når først folk er blevet døbt og konfirmeret er der ikke flere ydre tegn, fra nu af er alle aldeles på egen boldgade. Det er og bliver en personlig sag, hvordan folk vil dyrke deres tro. Og det er netop det fine ved lutherdommen, siger de overbeviste, der går ind for det nye. Altså at den er indvendig og usynlig".⁵⁷

Det er nok både velment og fint, men netop meget vanskeligt og måske heller ikke helt i overensstemmelse med "Ordet der blev kød og tog bolig iblandt os". At noget bliver kød, betyder netop, at det bliver sansbart, dvs. synligt – vi skal SE hans herlighed. Det skal også være hørbart, så vi kan sanse det i lyde, og på samme måde må det være smagbart og lugtbart. Og naturligvis først og sidst må det forstås gennem den sidste sans, følelsen, således at det bliver virkeligt forståeligt, for forståelse er også kropslig ikke kun kognitiv. Sådan som Luther også udtrykker det i DDS 487, *Nu fryde sig hver kristen mand og springe højt at glæde*. For hvis man ikke får noget ind igennem sine sanser, så ophører overleveringen fra generation til generation efterhånden⁵⁸. Det inderliggjorte og meget blufærdige forhold, som er blevet resultatet af den danske lutherreception, er vanskelig at give videre til sine børn.

⁵⁵ Menneskesyn og gudstjeneste p. 36 (Bent Flemming Nielsen)

⁵⁶ Menneskesyn og gudstjeneste p. 37 (Bent Flemming Nielsen)

⁵⁷ Sølve p. 35

⁵⁸ Lindhardt p. 211

Gudstjenestelige dimensioner må være adskillelige: Det hørbare indbefatter ikke bare det semantiske, men det klanglige, det synlige, det smagbare, det rumlige, den medlevende dimension.

I iveren efter at betone *Ordets* afgørende betydning overser receptionen, at inkarnationen også må afspejle sig i gudstjenestens praksis og i den kropslighed, der nødvendigvis må være tilstede også dér, hvis ikke kroppen skal aflægges i våbenhuset. Eftersom kristendommens særkende er, at Gud inkarneres og bliver krop, må menneskekroppen komme til ny ære og værdighed også i gudstjenestesammenhæng. Nok er vi kommet ind i Guds hus for at høre ord, men ikke kun dét og da slet ikke, for at der skal foretages en omvendt inkarnation, hvor krop bliver til ord. Gud bliver menneske, for at mennesket skal blive menneske. Sandt menneske og i denne sande menneskelighed nærme sig gudbilledligheden mere og mere.

Nogle gudstjenestelige dimensioner – afsluttende betragtninger

Gudstjenestelige dimensioner er der mange af. I det følgende berøres nogle af de dimensioner, der i særlig grad er dukket op enten i interviews eller ved gudstjenestedeltagelse: den klanglige, svaghedsgavens, forholdet mellem skriftlighed og mundtlighed samt hellighed.

En klanglig dimension

Det hørbare indbefatter ikke bare det semantiske, men også det klanglige. Gudstjenestens klanglige perspektiv uddyber den lutherske forståelse af mødet mellem Guds ord og menneskers ord i skikkelse af en helhed af liturgi, salmesang og prædiken, hævder Jan Asmussen i sin masteropgave ”Med levende stemme – Klangens rolle i liturgi og prædiken: ” Hvad enten prædikanten gør sig bemærket retorisk eller eksegetisk er der tale om ét og samme medium i prædiken og liturgi, den *sungne* som den *talte klang*, nemlig *stemmen*.⁵⁹

På den led er præstens stemme og dens brug af stor betydning for gudstjenesten i forbindelse med oplæsning, prædiken og liturgi, inklusiv de dialogiske led. Her er vi fremme ved et område, som er delikat og ikke så ofte berøres. Præster er individer og har de stemmer, de nu engang har, og er selvsagt meget forskelligt udstyrede. I forhold til den levende stemmes betydning i gudstjenesten får præster meget lidt hjælp i form af undervisning og træning, sammenlignet med den noget grundigere akademiske skoling, der i højere grad uddanner til skrivebord end til kirkerum. Dér, hvor det virkelig brænder på, er imidlertid ikke altid så meget stemmen og dens

⁵⁹ Asmussen p. 2

klang, som selve stemmeføringen og tonefaldet. Noget, der måske først viser sig, når man er kommet i embede, og ingen længere tør sige noget til én om de vaner eller uvaner, man tillægger sig. Måske er man kommet til at lide af den vildfarelse, at kirkelig tale skal præges af fagterminologiske trykforskydninger eller have noget særligt sært eller salvelsesfuldt over sig.

Også den måde, præsten taler på i forbindelse med de dialogiske led, kan have betydning for, i hvor høj grad tiltalen inviterer til svar. Her er der en tendens til, at hilsenen: ”Herren være med jer” er vanskelig at sige. Et sted oplevede jeg, at den blev sagt i det tonefald, man ville bruge, når man siger: ”Så hold dog op med dét dér!” – sådan et tonefald giver rimelig meget sportsvognsfrisur og inviterer ikke til svar. Samme tonefald blev brugt ved proklamation af læsninger og ved den aronitiske velsignelse. I løbet af læsningerne aftog den vrede stemmeføring, og det blev langsomt og smukkere – nærmest indfølelse, for så ved proklamationen af næste tekstlæsning og begyndelsen af læsningen igen at være vredladet. Altså en stor diskrepans mellem tonefald og det indhold, der rent faktisk skulle formidles.

Et andet sted havde præsten valgt at udskifte ”jer” med ”dig” i den indledende hilsen, og lagde i øvrigt i den aronitiske velsignelse så meget tryk på ”dig”, at det dels var uskønt, dels kom til at underbetone Guds handling, der ligger i verberne velsigne, bevare, lade sit ansigt lyse, give fred. Denne accentuering isolerede helt utilsigtet os kirkegængere fra hinanden i stedet for at samle os under én og samme velsignelse.

Et tredje sted prædikede præsten virkelig godt og meget frit – hvis man altså ikke kiggede på vedkommende. Det var direkte sært at se på et så frit talende menneske, der stort set aldrig så op fra sit manuskript. Her var forholdet mellem den frie tale og det papirbundne blik så ejendommeligt, at det virkede forstyrrende.

Ingen af stederne var der egentlige stemmeproblemer, men brugen af stemme og krop var i visse dele af gudstjenesten uhensigtsmæssig. I alle tilfælde var der tale om dygtige præster, der gør sig umage og er tydeligt afholdte af deres menigheder. Asmussen taler om, at hvad enten præsten gør sig bemærket retorisk eller eksegetisk, er transportmidlet stemmen. Måske er problemet, at lige præcis præstens stemme helst ikke skal bemærkes som andet end et, ganske vist personligt og nogenlunde velsmurt, transportmiddel, og at det i hvert fald er forstyrrende, hvis der er et direkte misforhold mellem brugen af stemmen og det indhold, der formidles. Vel vidende, at det er meget delikat at blive korrigeret på sin stemme og brugen af den, kunne jeg alligevel ønske mig, at præster fik mulighed for i højere grad at træne dette vigtige aspekt, og at vi som kolleger kunne have så meget tillid til hinanden, at vi for gudstjenestens skyld var villige til at lade os noget sige i det stykke. Som det vil

fremgå af det følgende, betyder det ikke nødvendigvis, at en vellykket gudstjeneste på alle måder skal være formfuldendt eller perfekt.

Svaghedsgaven og den hellige usikkerhed

Det er landsbysognets almindelige, tidlige morgengudstjeneste med fire salmer og en læsning i formessen. Normalt er der ikke dåb. Men det er der denne sommersøndag. Dåbsselskabet sætter sig øverst i kirken, de øvrige kirkegængere indtager deres vante pladser fra sådan ca. midtskibs og nedefter; de er i undertal. En lille pige, hvis mor ikke er stort mere end en pige. Konfirmeret for få år siden. Hun er alene med barnet, men støttes af sine forældre. Dåbsfølget adskiller sig i fremtoning umiddelbart temmelig meget fra de vante kirkegængere. Der er mange store muskler, og hos både mænd og kvinder en del "tusch" på de arme og ben, der stikker frem af ærmer og bukseben. Til indledning synges "O havde jeg dog tusind tunger", en vidunderlig salme, som ikke hører til de mest kendte. De vante kirkegængere og det lille menighedskor bærer den fint igennem, og dåbsfølget lytter. På præstens hilsen svarer kun menighedskoret og den vante menighed. Til gengæld gentager dåbsfølget præstens "Amen" både efter kollekten og alle de andre gange, præsten siger "Amen". Dette er helt usædvanligt, men betyder så meget som, at dåbsfølget frimodigt kaster sig ind i gudstjenesten som deltagere. Efter hilsen og kollekt går præsten direkte til dåbshandlingen. Der indledes med en kort tale om dåben og om, at vi efter dåben skal synge "Et barn er født i Betlehem" – ikke ligefrem en kernesalme midt i trinitatistiden, men den unge mor har bedt om, at den synges, fordi, siger hun, det er Helligånden, der er kommet med hendes barn. Selv for en kirkeårsfundamentalist, der ikke godt tåler salmer eller sange, der ikke hører årstiden til, er dette dybt bevægende. Præsten har svært ved at finde dåbsritualet i ritualbogen og står og fumler lidt. Det giver anledning til lidt snak omkring døbefonten. "Vi har tid nok." siger mormor, der bærer barnet. "Nej, jeg har faktisk en tidsramme", siger den unge mor, "så det skal ikke tage hele dagen". Man ler lidt. Præsten finder ritualet, og dåben går i gang med hele sine rituelle højstemthed, der griber og samler alle. Herefter synger vi så "Et barn er født i Betlehem" i stedet for "At tro er at komme", DDS 582, som er anført på nummertavlen. Præsten går på prædikestolen og holder en prædiken, der er talt lige ud af hjertet til alle hjerter i kirken, ikke mindst dåbsfølget, der så absolut virker, som om de føler sig set, hørt, forstået, rummet, men også jeg gamle, forbenede teolog og præst bliver glad og bevæget af forkyndelsen. Prædikanten taler helt frit, jeg er i tvivl om, hvorvidt der overhovedet er et manuskript. Efter prædiken synges "Nu fryde sig hver kristen mand", DDS 487, på Lasse Lunderskovs melodi. Et modigt valg til dåb, men denne morgen er der sandelig meget at fryde sig over, og det gør også dåbsselskabet. Efter den sidste salme, DDS 29, "Spænd over os dit himmelsejl" går

præsten ud fra alteret, det virker, som om udgangsbønnen er gået i glemmebogen. Præsten kalder dåbsbarnet, gudmor og faddere frem, så de danner en lille procession, klar til at gå ud. Kirkesangeren hører til det dygtige, myndige lægfolk, bevidst om både pligt og ret til at bede udgangsbønnen, og går op gennem kirken og stiller sig foran den lille procession og beder udgangsbønnen. Det var det korrekte at gøre; spørgsmålet er, om det var det rigtige. Det er klart, at den vante menighed, som er kommet til dåb uden at være inviteret, på et tidspunkt, hvor der sjældent er dåb, er glade og trygge ved, at udgangsbønnen lyder, som den plejer. Omvendt kommer kirkesangerens insisteren til at udstille præstens forglemmelse, og for dåbsfølget har det ingen betydning. Gudstjenesten kunne udmærket have været afsluttet med, at den lille procession gik ud til postludiet lige efter sidste salme, også selvom det ville have betydet asymmetri i forhold til indgangsbøn og udgangsbøn.

Formelt - med fingeren i bogen - var denne gudstjeneste absolut ikke perfekt. Der velsignes med én hånd løftet og bogen i den anden, hvilket ikke er optimalt for oplevelsen af at føle sig velsignet. Det, at velsignelsen læses, isolerer den, der velsigner, fra dem, der bliver velsignet. Der var forglemmelser og mangler, bl.a. blev der slet ikke læst nogen læsning i formessen, måske af tidsmæssige grunde, da præsten skulle videre til højmesse i et andet sogn. Måske var det et bevidst valg ikke at udsætte et ikke så kirkevant dåbsfølge for Hebræerbrevet kapitel 3, v. 12-14, som dog ikke tager mange øjeblikke at læse op. Selv sad jeg midtskibs med den vante menighed i ryggen og dåbsfølget foran, derfor er det ikke helt nemt at bedømme, om gudstjenesten knækkede over på midten, eller om det lykkedes at holde os sammen. Jeg håber det sidste. Hvis vi skal kunne se os selv i øjnene som genuin, gudstjenestefejrende menighed, må det være som Frederik Modeus hævder: *"En gudstjenestefejrende menighed må orke at bære sine uvante gudstjenestedeltagere"*.⁶⁰ Også selv om det slår skår i ens egen gudstjenesteæstetik. Set fra min bæk var det en dybt menneskelig gudstjeneste, hvor den svaghed, der skinnede igennem hos præsten, blev en gave, der spejlede og rummede alle de svagheder, vi hver i sær havde bragt med os ind i kirkerummet den morgen⁶¹. En sandt menneskelig gudstjeneste og af den grund også en sand kristelig. Det var i høj grad en gudstjeneste, der rørte ved den stærkstrøm, der altid kan få mennesket i tale, nemlig frihed og kærlighed, og det, der er den genuint kristne værensmodus, den, der kunne kaldes *"hellig usikkerhed"*.⁶² Sårbarhed og udsathed er et uomgængeligt menneskeligt livsvilkår; samtidig må sårbarhed ikke romantiseres, og den liturgiske praksis ikke instrumentaliseres.

⁶⁰ Frederik Modeus: p. 79

⁶¹ "Svaghedsgaven lægger grunden til et menighedsklima, hvor det indre bliver vigtigere end det ydre. Facadekristendom udfordres. Det er så let at blive indsinket i styrke..." Modeus p. 125

⁶² Modeus p. 131

Alligevel er det ikke umuligt, at liturgien rummer os som ”homo vulnerabilis”,⁶³ der mødes af en den korsfæstede i en liturgi, der i sin brudthed er så stærk, smidig og transparent, at den kan være eskatologisk transportmiddel i retning af genoprettelse mellem Gud og menneske.

For så vidt som gudbilledligheden hører med til sandheden om mennesket, må den enkelte i gudstjenesten kunne se sig selv og tåle at blive set som menneske.

Gudbilledlighed skal her forstås som et funktionelt begreb, hvor mennesket ikke bare blive projektionsskærm for en voldsom og truende soteriologi, men også for en erfaring med frihed og kærlighed.⁶⁴ At vi kan have den form for erfaring, er udtryk for vores gudbilledlighed, som ikke er fuldstændig udraderet, men skadet, som Johannes Værge med Irenæus i ryggen hævder det i ”Rygtet om Gud”: ”Faldet er en realitet, mennesket er beskadiget, kommet bort fra Gud... Men vendepunktet er kommet nu, vi er på vej mod menneskets og hele skaberværkets genopretning, idet Ordet, Sønnen, er steget ned til skabningen, så mennesket er kommet til at rumme Ordet og ”stiger op” til Ordet og ”bliver menneske i overensstemmelse med Guds billede og lighed.”⁶⁵

Skriftlighed og mundtlighed

Som det er kommet til udtryk flere gange, er én af vanskelighederne ved vores gudstjenesteform den dimension, der har at gøre med forholdet mellem skriftlighed og mundtlighed. At det skriftlige liturgiske materiale skal rejse sig og danse i vores kroppe og munde. Det har også været nævnt, at foldere med gudstjenestens gang, hvor de findes, navnlig hjælper dem, der i forvejen har gode forudsætninger for at følge med.

En søndag deltog jeg i en højmesse, hvor vanskeligheden ved denne dimension var fornemt afhjulpet. Højmassen uden dåb foregik i en moderne kirke i en provinsby. Kirken var næsten fuld, og der var repræsentativ deltagelse. Mennesker i alle aldre og mange forskellige socialklasser var til stede. Pæne damer og herrer i søndagstøj, familier med små og store børn, andre lidt skævere eksistenser. Ved siden af mig sad en mand, der hverken var velfriseret eller nyvasket. Flere gange i løbet af gudstjenesten rejste han sig for at hente kaffe, som han kom tilbage med og drak dér på bænken. Det kunne denne gudstjeneste godt bære. Også at han under et musikalsk indslag, hvor præsten sad ned, lige gik hen og sagde farvel til ham og fik et venligt ord med på vejen.

⁶³ Sårbarhetens Mysterium p. 15

⁶⁴ Menneskesyn og gudstjeneste p. 17

⁶⁵ Værge p. 92

Og så var det her, man blev hjulpet til at følge med i gudstjenesten på en meget fin måde. Kirken er indrettet, så menigheden sidder næsten vinkelret på hinanden med alteret i det ene hjørne og prædikestolen få meter væk. Man kan se hinanden og præsten og de to lærreder, der på hver langside via projektor tjente til at vise liturgi og salmer. For det første var det rart at se på et lærred frem for på en skærm. Det gav en stoflighed og blødhed i udtrykket. Desuden er det en fordel, at lærreder sidder gemt i en skinne, når de ikke er brug. Man slipper for den sorte skærms blindt stirrende øje og skærmens i øvrigt uskønne tilstedeværelse i kirkerummet.

På lærredet kunne man nemt følge med i gudstjenestens gang. Alt, hvad man havde brug for, viste sig i på lærredet i passende portioner og tempo. Alle dialogiske led var angivet, så det var helt tydeligt, hvad præsten skulle sige, og hvad menigheden skulle svare. Og det skete! Selv de to led, der i denne undersøgelse har vist sig at være de absolutte tabere, nemlig hilsen og lovprisning, blev der her svaret talstærkt på. Både liturgiske led og salmer var ledsaget af billeder, der passede smukt ind, og som understøttede uden at være anmassende. Under prædiken blev vigtige temaer og spørgsmål fra den glimrende prædiken vist, så man lige havde mulighed for at fastholde en enkelt sætning eller to et øjeblik mere, men uden at man fristedes til at læse fremfor at høre.

Det gav en livfuld ro over gudstjenesten at have sine hænder fri, ikke at skulle fumle med at slå op, at kunne rejse sit hoved og se frit op, fordi man ikke havde skriftligt materiale i skødet at forholde sig til. Man kunne se dem, man var i kirke med. Det at se i samme retning bidrog til den fælles fejring. Enkelte ældre sad med deres salmebog, for salmenumrene var stadig angivet på tavlerne. Men efter højmessens tilkendegav et par andre ældre damer, at de nu havde sluppet deres salmebøger helt, og vi var enige om, at den kropslige position man indtager, når man ser frit op, egner sig bedre til sang end den salmebogsbøjede nakke.

Liturgiens skriftlighed er som en tærskel, der skal overskrides, den er ikke noget i sig selv. Den må være passerbar, porøs, gennemtrængelig for at fungere efter sin hensigt. På samme måde som en tærskel overskrides igen og igen, fører liturgien os fra et sted til et andet. Hvis man altså ikke snubler over den, som over et for højt dørtrin. For et par år siden kom der pludselig i mit barndomshjem et nyt dørtrin mellem entré og køkken. Kun ganske lidt højere end det, min krop altid havde kendt. Alligevel snublede jeg mange, mange gange, før min krop anerkendte det nye dørtrins højde. Tærskler og dørtrin er for det meste ubemærkede, for sådan skal det være. De er ikke noget i sig selv, de fører fra ét sted til et andet, således også med liturgiske tekster: ”Worshippers simultaneously acknowledge the text by permitting their relationship

with God and the church to be directed by it, and rightly disregard it as being neither the focus nor the goal of their activities".⁶⁶

At omsætte gudstjenestens uomgængelige skriftlighed til liv og fællesskab, så den ikke bliver et dørrin, man enten slår sig på, eller står og vipper på i ophøjet ensomhed uden at kunne komme videre, er en vigtig opgave. Nu har jeg set, at det *kan* lade sig gøre. Når det så er sagt, må enhver menighed og præst forsøge at løse det på de vilkår, der er deres. Forskellige menigheder og kirkerum kræver forskellige løsninger.

Hellighedsdimensionen eller den perverse kirke...

Hellighed er én af de dimensioner, man direkte eller indirekte kommer i berøring med, når man taler med mennesker om gudstjenesten. Også her er skriftligheden i en vis forstand havkatten i hyttefadet, og det er ikke noget nyt. Hans Jørgen Lundager Jensen påpeger i artiklen "Liturgihistoriske overvejelser belyst teologisk og religionshistorisk" at i den gammeltestamentlige offerkult forudsattes ingen skrift, men et bestemt sted, der på forhånd er indviet, helliget, og med et tilsvarende aktører (præster). Den liturgiske handling går fra mennesket til den guddommelige modtager. Gaven markerer, at giveren er helt klar over selv at være modtager af dyr eller korn, hvorefter en lille del nu gives tilbage.⁶⁷ En rest heraf ses, når vi pynter vores kirker overdådigt for at takke for høsten. De gammeltestamentlige præster udøver grundlæggende deres funktion i tavshed. De involverede sanser er syn, lugtesans og berøring. De ofrende slagter selv deres dyr, og offeret er liflig. I Nehemias kapitel 8 har vi en anden type gudstjeneste. Den finder ikke sted i det hellige rum, templet, men i det profane, og stedet er kun gudstjenestested, så længe begivenheden varer. Hovedaktøren er en skriftkyndig, dvs. en der har adgang til en bog. Som tidligere nævnt er menighedens "Amen" en ældre sag, og det ses her hos Nehemias, hvordan der svares "Amen", da bogen eller skriftrullen åbnes. Den kristne gudstjenestefejrning lægger sig tæt op ad det synagogale, og med reformationen bliver ordgudstjenesten helt dominerende jvf. nadverens mere end 300 år lange forvisning fra højmesseritualet. Kirkerummet bliver et belæringsrum, auditorier for primært passivt lyttende disciple,⁶⁸ der endda sommetider både omtales og forstår sig selv som publikum. Denne bevægelse understreges af de reformatoriske nyindretninger af middelalderlige kirkerum, hvor alteret er placeret bagerst som forsvindingspunkt, mens prædikestolen er indføjet asymmetrisk. Der opstår en skævhed i gudstjenestedeltagelsen, der nu har to fokuspunkter. Alter og prædikestol.

⁶⁶ Day p. 165

⁶⁷ Folkekirkens liturgi mellem frihed og fasthed p. 65

⁶⁸ Ibidem p. 70

Mit klare indtryk er imidlertid, at hellighed stadig indgyder mennesker både længsel og ærefrygt. Det kan få flere udtryk. For ikke så få hænger både længsel og ærefrygt i højere grad sammen med selve kirkerummet, end med det der foregår i det.

”Kirkerummet er et godt sted at sætte sig ind uden at ville noget og uden at vide noget. For i kirken kan tillade sig at være dum”, sådan siger forfatteren Dorte Nors.⁶⁹ Jeg tillader mig at tro, at hun sætter sig ind i kirken, når der ikke er gudstjeneste, for mange giver udtryk for, at de er bange for netop at ”dumme” sig til gudstjenesten. Selvom de nok ved, at det ikke er så galt, iflg. gældende teologi, så hersker der i hjertedybet en ærefrygt, der hænger sammen med en frygt for at fornærme det hellige ved ikke at kunne finde ud af at gebærde sig i gudstjenesten. Så hellere bare sætte sig på det hellige sted og lade hvilen falde på sig, uden at nogen forlanger noget som helst af én. Uden at skulle forstå eller handle. Hvile i Guds hvilen i sig selv, som aldrig er hverken apati eller apraxi, en form for væren, der ikke implicerer hverken lidelse eller træthed.⁷⁰ Vi, der er kaldede til at arbejde i kirken, må spørge os selv, om vi af skræk for medlemsflugt er blevet en rastløs, hvileløs kirke, fyldt med aktiviteter, der ikke har at gøre med forholdet mellem Gud og mennesker, og om det er medvirkende til, at mennesker i højere grad værdsætter kirkebygningen end det, der foregår i den? Kan også være det er hvad Foucault kalder kirkegårdens heterotopisk aspekt, der sætter sig igennem også i kirkerummet. Dét at være et rum, der sætter tiden ud af spil og åbner mod evigheden.⁷¹

I sidste tredjedel af det 20. århundrede har altergangen på ny vundet status – samtidig med at der er sket et skred fra belæring til oplevelse, fra lytten til syn. Denne glidning bør ikke reduceres til en rekatolicering, men reaktiverer endnu ældre tempelreligiøse strukturer, der er meget ældre end katolicismen.⁷²

Nogle steder går alle til alters, men der findes også stadig meget regelmæssige kirkegængere, der aldrig går til alters, selvom de i øvrigt nyder gudstjenesten. De fleste kan dog blive enige om, at kirkebygningen er værd at værne om. At den signalerer en andethed midt i normaliteten. Dér, hvor man kan gå hen med sit ”nøgne liv”. Et liminalt sted, hvor man kan sidde med alt, hvad man er, lægge alt bag sig og rette sig mod den eller det, man måske vægrer sig ved at kalde helligt, men nok tør kalde ”noget større”. Et håbefuldt sted. Tærsklen til Gudsriget.

⁶⁹ Kristeligt Dagblad d. 18. august 2018

⁷⁰ La Règne et la Gloire p. 373

⁷¹ Foucault p.5 :” Les hétérotopies sont liées, le plus souvent, à des découpages du temps, c’est-à-dire qu’elles ouvrent sur ce qu’on pourrait appeler, par pur symétrie, des hétérochronies ; l’hétérotopie se met à fonctionner à plein lorsque les hommes se trouvent dans une rupture absolue avec leur temps traditionnel ; on voit par là que la cimetière est bien un lieu hautement hétérotopique, puisque le cimetière commence avec cette étrange hétérochronie qu’est pour un individu, la perte de la vie, et cette quasi éternité où il ne cesse pas de se dissoudre et de s’effacer.

⁷² Folkekirkens liturgi mellem frihed og fasthed p.73

Samtidig gør en anden tendens sig gældende: På den ene side slæbes så meget som muligt af det, der før foregik uden for kirken, ind i den. F.eks. koncerter, foredrag og andre begivenheder af ikke kirkelig karakter: "Once the modern period began, liturgy had the task of persuading those "outside", of the importance on the sacral world on which it rested. But there was no recognition at the reforms that there was any need to maintain any distance between the holy world and the secular world. In fact the reverse occurred as the secular colonizing of time and space invaded the liturgical realm."⁷³ På den anden side flyttes både gudstjenester og bryllupper hellere end gerne ud af kirkerummet. Hvis man anskuer tendensen negativt, kunne man næsten tale om "den perverse kirke". Pervers i ordets oprindelige betydning, "ombytning". Positivt anskuet kunne tendensen pege på, at man ønsker at helliggøre det profane ved at bringe det ind i kirken og ligeledes helliggøre det hjemligt profane ved at flytte en kirkelig handling ud af kirken til eget hjem og lade den hellige handling eftervirkning sive ned i det hverdagslige.⁷⁴ I samtaler med mennesker, der har valgt at lade sig vie i det fri, har jeg flere gange hørt det argument, at man har været gift før, at man ikke vil på rådhus, for det er for fladt, man vil gerne have Guds velsignelse, men man undser sig for at stille sig ind i selv kirkerummet – igen af ærefrygt. Længslen efter hellighed stilles så ved, at handlingen flyttes uden for kirkerummet og forestås af en præst. Mit eget indtryk bekræftes af Thomas Felters to artikler om de erfaringer, man i Viborg Stift har gjort sig med vielser uden for kirkerummet: "Begge har været gift i kirke før og ønsker det anderledes anden gang."; "NN er tidligere viet i kirken, men kunne ikke få sig selv til at stå der igen, men det var stadigvæk vigtigt for hende, at vielsen blev foretaget af en præst".⁷⁵

Alene præstekjolen formår at sætte fornemmelsen af et kirkerum under vielsen.⁷⁶ Det hellige rum kan opstå omkring præsten i ornat. En borgmester kan også vie folk hvor som helst, men det tyder på, at en borgmesterkæde er ikke nok til at sætte et helligt rum: "Bourdieu argues that for ritual to function and be recognized as valid, it must operate with symbols which demonstrate that the agent does not proceed with his own authority but in "his capacity as a delegate"."⁷⁷ Præsten kommer ikke på kommunens eller på egne vegne, men på Guds.

Det hellige rum er på sin vis en dynamisk størrelse, der kan opstå både i og uden for kirkerummet, afhængigt af hvad der foregår og hvem der forestår det. Kirkerummet opfattes helt sikkert mindre helligt, når kirketjeneren går og støvsuger end når

⁷³ Torvell p. 160

⁷⁴ Thomas Felter p. 692 "Det virkede helt naturligt, at alle var samlet i vort hjem. Det blev meget personligt, og vi synes, det bragte kristendommen tættere på hverdagen".

⁷⁵ Thomas Felter p. 694

⁷⁶ Thomas Felter p.673

⁷⁷ Torvell p. 160

gudstjenesten er i gang, og det er utænkeligt at de to handlinger kunne foregå samtidigt. Præstegårdshaven eller et brudepars have bliver straks et helligt rum, når præsten i ornat stiller sig i den og forestår ritualen. På samme måde som den magiske cirkel et spil eller et teaterstykke foregår i, er det hellige rum forskydeligt og til dels afhængigt af det, der foregår i det. Denne magiske cirkel dækker i øvrigt over et større område end selve kirkerummet, i det kirkegården og dennes nærmeste omgivelser også påvirkes af det, der udgår fra kirkerummet, både når det er i brug og når det ikke er. Disse områder fungerer som en form for grænsezoner eller gennemgangszoner, hvori der kan foregå andet og mere end det, der foregår i kirkerummet. Men absolut ikke hvad som helst.⁷⁸

Spørgsmålet er, om denne mærkbare længsel efter det hellige retter sig mod den åbenbarede Kristus eller i højere grad mod en ukendt Gud. Man kan med et Origenes-citat hos Agemben spørge, om Faderen kan tilkendes herlighed uden om sønnen?⁷⁹ Om den ærefrygt, der spores implicit, også i dag kunne komme til udtryk i en lovprisning af den korsfæstede og opstandne? Den usynlige Guds udtrykte billede, der korrigerer alle andre gudsbilleder ved at være virkelig guddommeligt.⁸⁰ - Er vi overhovedet ankommet til at kunne hvile i det gudsbillede, der viser os, at kun en afmægtig Gud kan regere verden?

Et tredje tendens, man kan notere sig, er, at det hellige, når det skubbes ud af kirkelig sammenhæng, genopstår i det profane. F.eks. har bod og askese mistet kirkeligt fodfæste, men er genopstået for fuld kraft i det profane i form af spiseforstyrrelser, ekstremsport og selvskadende adfærd, det sidste ikke mindst blandt helt unge mennesker. At gøre bod med sin krop lader til at ligge dybere i mennesket, end nogen nok så velmenende eller korrekt teologi, kirkelig praksis eller mangel på samme kan pille ud af os.

Endnu et sted, hvor det hellige forsøges genoplivet i det profane, er gourmet-restauranternes hellige haller, hvor man sidder andægtigt bænket, mens præsteskrabet i skikkelse af tjenere og kokke holder indvielsestaler over maden, der må tales op i en sfære, der skal dække over, at det, man her får at spise, mætter kort både i kroppen og i forfængeligheden. Samtidig indikeres, at den, der ikke har forstand nok til at smage dét, er lige så dum og lidet skikket til sit embede som dem, der ikke kunne se det tøj, kejseren ikke havde på.

⁷⁸ Kristiansen p. 166 :” The secondary space also guards the primary space in order to secure that only rulebased performances takes place here”.

⁷⁹ La Règne et la Gloire p. 316

⁸⁰ ”Det nye Testaments Gud er guddommelig, mens Anselms er af et alt for menneskeligt og snævert format.” Værgen p. 18

Det, der i hvert fald står klart, er, at længslen efter og sansen for det hellige ikke lader sig begrænse af kirkelige dogmer af nogen slags. Når kirken ikke vil være sig sin hellighed bekendt eller ikke kan finde ud af at omgås det hellige, tvinger den mennesker til at stille længsel efter hellighed og vise ærefrygt for den andre steder end i kirken. Min fornemmelse er, at højst sekulariserede mennesker, lige midt i moderniteten, kan have en ganske antimoderne og teologisk ukorrekt hellighedslængsel og ærefrygt, som er hjemløse i en hovedgudstjeneste, hvis liturgi vægter det kognitive over det kropslige.

Koncentrat

En sommers indsamling og efterbehandling er til ende. Botaniseringen i de mindste gudstjenestelige detaljer har vist, at liturgisk udvikling går langsomt, at elementer fra Kirkeordinans og Kirkeritual stadig har indflydelse på, hvordan de dialogiske led opfattes og praktiseres her og nu. At hilsen og lovprisning er de dialogiske led, der står svagest, at "Amen" og Fadervor skaber Gudsfolket. At hørbar gudstjenestedeltagelse og oplevelsen af at "være med" ikke er ligefrem proportionale. At velvilligheden overfor kirke og gudstjeneste er større end deltagelsen i den.

Det er en indsamlers lod sommetider at blive ført ad omveje, tage afstikkere og opdage andet og mere end det, man gik ud for at samle ind. Sådan gik det med de gudstjenestelige dimensioner, der meldte sig i krydsfeltet mellem gudstjenestedeltagelse og samtaler. Disse dimensioner rummes ikke så nemt i indsamlerens taske, da de som oftest, i modsætning til detaljerne, på én gang er umulige at gribe om, uhåndterligt store og gennemgribende. Det gælder dimensionerne klang, skriftlighed og mundtlighed, svaghed og hellighed, som spiller med overalt, hvor mennesker fejrer gudstjeneste sammen, som her kun er ganske overfladisk berørt, og hver især fortjener grundigere behandling.

I fortællingen om gudstjenestelige detaljer og dimensioner er der ingen helte, for en helt tager sig ikke godt ud i en pose eller taske. Helten har brug for en sokkel eller en tinde. Læg helten i en pose, og han bliver til en kanin eller en kartoffel. I gudstjenesten er der ingen helte, der er bare mennesker, der tumler rundt på mere eller mindre organiserede måder og forsøger at stille sig, så Guds ord med *alt*, hvad det indebærer, kan rumme os og begynde forfra med os igen og igen.

Udblik

Biskopperne har nedsat tre grupper til at arbejde med fornyelse af liturgien. Den første rapport ”Folkekirkens liturgi mellem frihed og fasthed” udkom d. 10. juni, og der er flere gange refereret til den og fra den. Af særlig interesse er her Hans Jørgen Lundager Jensens artikel om autorisation⁸¹ og systemteori. System forstås her som en levende organisme, og som sådan kan folkekirken betragtes. Som alle andre systemer forsøger den at opretholde sig selv ved at kopiere sig selv så nøjagtigt som muligt. Men omverdenen forandrer sig, sommetider så langsomt, at det næsten er umærkeligt, andre gange så hurtigt, at det er umuligt at overse. Hvis et system insisterer på at bevare sig selv fuldt og helt, vil det før eller siden miste enhver kontakt med sin omverden og ikke kunne overleve. Hvis intet ændres, vil gudstjenesten blive mere og mere fremmed for folkekirkens omverden, det vil sige medlemmerne. Men hvor meget skal forandres? Noget tyder på, at de frihedsgrader, der ligger i 1992-ordningen, endnu ikke er helt implementerede f.eks. i forhold til lægmandsmedvirken og muligheder for andre gudstjenesteformer *uden* for højmessens. Min egen erfaring er, at små justeringer inden for en velkendt struktur kan være virkningsfulde. F.eks. brug af nye kollekter. Omvendt ville det være betænkeligt radikalt at ombryde selve gudstjenestens struktur, den er nemlig så stærk, at den kan bære en del variation i form af genre og sprog. Fornyelse kræver frem for alt fordybelse i det, vi allerede har. Udblik næres også af både tilbageblik og overblik, af en sans for, at længslen efter hellighed og et sted at placere den hjemløse ærefrygt ikke nødvendigvis kun stilles ved at gøre gudstjenesten mere kognitivt forståelig. Med Karl Barths ord: ”*Teologie heisst rationale Bemühung um das Geheimnis*”, altså at drive teologi er at bruge forstanden (også den kropslige), når vi omgås hemmeligheden, men det betyder jo så også i en vis forstand at lade hemmeligheden være hemmelighed i erkendelse af, at vi nok kan omgås hemmeligheden, men ikke se til bunds i den, hverken i eller uden for gudstjenesten. Ikke nogen dårlig rettesnor i arbejdet med liturgi og gudstjenestefornyelse.

Mette Marie Trankjær, august 2018

⁸¹ Folkekirkens liturgi mellem frihed og fasthed p. 44-46

Den Hellige almindelige kirke

Kirken den er et gammelt hus

et tomt hus

et alment hus

Det er dens urørlighed

dens passivitet

der angår mig.

Den løfter mod himlen

- Den er et tungt brød af sten

- i jorden udenfor

lagde vi min mor.

Kirken er ikke revolution

- men den anonyme niche for det fuldbragte

og for det som skal komme.

Kirken bevæger sig i en anden tid. Som stenen gør det

- en anden tid end denne

Det er en trøst.

På havet af lys

er kirken et skib, af sten

dets hast er usporligt som nuet.

Kirken har sin art

Den lader mig ikke i stikken

-håber jeg-

med specielle formål

Her foregår intet

Kirken er ubekymret.

Jørgen Gustava Brandt, i digtsamlingen " Her omkring "

Litteratur

Opslagslitteratur

Kirkeordinansen (hentet fra internet)

Kirkeritualet 1685 (hentet fra internet)

Musikken til den danske højmesse ved Henrik Glahn og Torben Schousbo, København, 1992

Ritualbogen 1992

Den Danske salmebog, København 2003

Monografier

Day, Juliette J: "*Reading the liturgy, an exploration of texts i Christian worship*" London, 2014, 179 s.

Agemben, Giorgio: "*Homo Sacer, den suveræne magt og det nøgne liv*", Aarhus 2016, 260 s.

Agemben, Giorgio : "*La Règne et la Gloire*, » Paris, édition du Seuil, 2008. 479 s.

Torvell, David: "*Losing the Sacred, Ritual, Modernity and Liturgical Reform*" Edinburg, 2000, 206 s.

Brøgger, Suzanne: "*Sølv*," Gyldendal 2006, s. 34-37

Lindhardt, Jan: "*Ind i det ydre, kirke, kamp og krop*" Hovedland 2004, 228 s

Le Guin, Ursula K: "*Bæreposeteorien om fiktion*", Bestarium 2018, 13 s.

Modeus, Frederik: "*Mod til at være kirke, Menighedsopbygning og kirkens identitet*" Frederiksberg, 2011,

Værge, Johannes: "*Rygter om Gud, En bog om gudsbilleder på godt og ondt*", København, 2018, 152 s.

Artikler og kronikker

Asmussen, Jan: "*Med levende stemme Klangens rolle i liturgi og prædiken*," Masteruddannelsesafgangsprojekt 28 s.

Sturla J. Stålsett; "*Sårbarhetens mysterium*", Dansk teologisk Tidsskrift nr. 1, 2018: Sårbarhetens mysterium, Sturla J. Stålsett, 17. s.

Kristiansen, Erik i "*Engaging Spaces, Sites Performance, interaction and Reflection*": "*Introduction*", s. 9-15 ; "*Game Spaces: On Liminality and the Magic Circle of games*" 155-177

Foucault, Michel, "*Des espaces autres* ». Conférences au Cercle d'études architecturales, 14. mars 1967 i Architecture, Mouvement, Continuité, no. 5 (1984) : 46-49

Engemann, Wilfred; Nielsen. Bent Flemming: "*Menneskesyn og gudstjeneste*", Teologisk pædagogisk Center, 2011, 48 s.

"Folkekirkens liturgi mellem frihed og fasthed, rapport fra faggruppe vedrørende autorisation," juni 2018, 100 s.

Felter, Thomas, *"Vielser uden for kirkerummet."* Præsteforeningens blad 2018: 1:2 s. 670-677, 2:2 s. 692-698.

Rønkilde, Jette; Westergaard, Elof: *"Hvem skal bestemme over vores gudstjenesteliv;"* Kristeligt Dagblad 26. juni 2018

Ank. Ingrid , Thaysen, Morten Thaysen.: *"kirken skal du møde dem, du ikke har noget tilfælles med"* Kristeligt Dagblad 25. juli 2018

Villadsen, Holger: *Fem højmesserekonstruktioner, 1569-1699-1764-1832-1901*, skitser udarbejdet i foråret 2016; hentet med forfatterens tilladelse på www.sejrupvilladsen.dk 95 s.

Bilag 1

Spørgeskema til brug for undersøgelse af gudstjenestens menighedssvar.

Alder:

Køn:

Hvilken type menighed er du tilknyttet?

- ☐ landsogn
- ☐ bysogn
- ☐ forstadssogn
- ☐ storby sogn
- ☐ andre

Hvor ofte går du i kirke?

- ☐ Regelmæssigt: en gang om måneden eller oftere?
- ☐ Jævnligt: mindre end en gang om måneden eller sjældnere?
- ☐ Sjældent: 4 gange om året eller sjældnere?
- ☐ Lejlighedsvis: Udelukkende hvis du er inviteret til dåb, konfirmation, bryllup eller begravelse?

Er der kirkesanger eller kirkekor i den kirke du oftest kommer i?

- ☐ Ja
- ☐ Nej

Hvad betyder det for din medvirken om sangen ledes af kor eller kirkesanger?

Synger du med på salmerne?

- ☐ Ja
- ☐ Nej

Hvorfor/ hvorfor ikke?

Spørgsmål vedr. menighedssvar i højmesse

I Højmesseordningen af 1992 forekommer en række menighedssvar, hvor kirkegængerne forventes at svare på hilsen, bøn eller velsignelse. Dette sker for at understrege, at gudstjenesten er et samvirke mellem menighed og præst. Nedenfor skitseres højmessens gang med særligt henblik på de led, man som kirkegænger forventes at svare på. Menighedssvarene er markeret med rødt, og de spørgsmål der ønskes besvaret følger umiddelbart efter.

Spørgsmål	Højmesseritualet
Svarer du på præstens hilsen? ☐ Ja ☐ Nej Hvorfor/Hvorfor ikke?	<u>I. Indledning</u> Efter præludium, indgangsbøn og 1. salme HILSEN <i>Præsten siger eller messer (vendt mod menigheden):</i> Herren være med jer! <i>Menigheden svarer:</i> Og med din ånd! <i>Eller: Og Herren være med dig!</i> INDLEDNINGSKOLLEKT <i>Præsten fortsætter:</i> Lad os alle bede! <i>Præsten læser eller messer derefter (vendt mod alteret)</i> én af dagens bønner. <i>Menigheden svarer:</i> Amen.
Svarer du Amen? ☐ Ja ☐ Nej Hvorfor/Hvorfor ikke?	<u>II Ordet</u> Læsning fra det gamle testamente, 2. salme Læsning af epistel eller lektie fra det nye testamente
Siger/ synger du med på trosbekendelsen og eventuelle korsvar? ☐ Ja ☐ Nej Hvorfor/Hvorfor ikke?	TROSBEKENDELSE <i>Trosbekendelsen synges eller siges af præst og menighed (eller af præsten alene). Menigheden står op. Trosbekendelsen kan indledes af præsten med ordene: Lad os bekende vor kristne tro (eller tilsvarende).</i> <i>Præsten kan i stedet fremsige trosbekendelsen fra prædikestolen i forbindelse med prædikenen. Når der er dåb i højmissen, kan trosbekendelsen udelades.</i> Vi forsager Djævelen og alle hans gerninger og alt hans væsen. Vi tror på Gud Fader, den Almægtige, himlens og jordens skaber. Vi tror på Jesus Kristus, hans enbårne Søn, vor Herre, som er undfanget ved Helligånden, født af Jomfru Maria, pint under Pontius Pilatus, korsfæstet, død og begravet, nedfaret til dødsriget, på tredje dag opstanden fra de døde, opfaret til himmels, siddende ved Gud Faders, den Almægtiges, højre hånd, hvorfra han skal komme at dømme levende og døde. Vi tror på Helligånden, den hellige, almindelige kirke, de helliges samfund, syndernes forladelse, kødets opstandelse og det evige liv.
Foretrækker du at sige eller synge trosbekendelsen ? ☐ Sige trosbekendelsen ☐ Synge trosbekendelsen? Hvorfor?	<i>Efter trosbekendelsen svarer menigheden med amen.</i> <i>I nogle kirker, navnlig på landet, har man tradition for at synge salme 123, vers 7</i> Synger du med på dette svar? ☐ Ja ☐ Nej Hvorfor/Hvorfor ikke?
<i>Efter trosbekendelsen svarer menigheden med amen.</i> <i>I nogle kirker, navnlig på landet, har man tradition for at synge salme 123, vers 7</i> Synger du med på dette svar? ☐ Ja ☐ Nej Hvorfor/Hvorfor ikke?	<i>Efter trosbekendelsen svarer menigheden med amen.</i> <i>I nogle kirker, navnlig på landet, har man tradition for at synge salme 123, vers 7</i> " Lad verden ej med al sin magt os rokke fra vor dåbes pagt men giv at al vor længsel må til dig, til dig alene stå"

Synger du med på denne lovprisning? ○ Ja ○ Nej Hvorfor/Hvorfor ikke? Til brug ved altergang findes flere autoriserede ritualer. Her spørges til de to hyppigst anvendte, Ritual b og ritual c der begge rummer korsvar. <i>Nedenstående er rettet mod dig, der er mest fortrolig med ritual b. eller har særlig interesser i også at svare på det, ellers fortsæt til ritual c.</i> Synger du med på svarene og salmen i nadverritualet? ○ Dem alle ○ Nogle, i så fald hvilke? ○ Ingen Hvorfor/ Hvorfor ikke? Beder du med på Fadervor? ○ Ja ○ Nej Hvorfor/Hvorfor ikke?	3. salme EVANGELIELÆSNING <i>På prædikestolen indleder præsten evangelielæsningen med ordene:</i> Dette hellige evangelium skriver evangelisten . . . <i>Menigheden rejser sig og svarer:</i> Gud være lovet for sit glædelige budskab. (prædiken, kirkebøn, apostolsk velsignelse) 4. salme III. Nadver Ritual b (Se evt. hele ritualet i salmebogen s.799) NADVERBØN <i>Præsten siger eller messer (vendt mod menigheden):</i> opløft jeres hjerter til Herren! Lad os prise hans navn! <i>Præsten fortsætter (vendt mod alteret):</i> Hellig, hellig, hellig er Herren, Gud den Almægtige, han, som var, og som er, og som kommer. Menigheden: Hosianna i det højeste! <i>Præsten:</i> Velsignet være han, som kommer, i Herrens navn. Menigheden: Hosianna i det højeste! Menigheden synger: O du Guds Lam! med korsets skam, du bar al verdens synder, derfra al trøst begynder; miskundelig forbarm du dig! O du Guds Lam! med korsets skam, du bar al verdens synder, dermed al fred begynder; af kærlighed giv os din fred! O du Guds Lam! med korsets skam, du bar al verdens synder, derfra vort liv begynder; vor død til trods opliv du os! <i>Præsten siger eller messer:</i> Opstandne Herre og frelser, du, som selv er til stede iblandt os med al din kærligheds rigdom! Giv os at modtage dit legeme og blod til din ihukommelse og til stadfæstelse i troen på syndernes forladelse. Rens os fra synd, og styrk os i det indre menneske, at du må bo ved troen i vore hjerter. Gør os faste i det evige livs håb. Giv os at vokse i kærligheden, for at vi med alle dine troende må blive ét i dig, ligesom du er ét med Faderen. Menigheden: Amen. FADERVOR INDSTIFTELSESDORDENE NADVERMÅLTIDET
---	--

Nedenstående er rettet til dig, der er mest fortrolig med ritual c. eller til dig, der har særlig interesse i også at svare på det.

Synger du med på svarene i nadverritualet?

- ☐ Dem alle
- ☐ Nogle, i så fald hvilke?

- ☐ Ingen

Hvorfor/ Hvorfor ikke?

Beder du med på Fadervor?

- ☐ Ja
- ☐ Nej

Hvorfor/Hvorfor ikke?

Synger du med på salmen inden eller under uddeling?

- ☐ Ja
- ☐ Nej

Hvorfor/Hvorfor ikke?

III. Nadver

Ritual c (Se evt. hele ritualet i salmebogen s.800)

Præsten siger eller messer (vendt mod menigheden):
opløft jeres hjerter til Herren!

Lad os prise hans navn!

Præsten fortsætter (vendt mod menigheden):

Vi takker og lover dig, Gud Fader almægtige,
ved Jesus Kristus, vor Herre.

Du skabte himlen og hele dens hær,
jorden og alt, som er derpå.

Liv og ånde giver du os,
mætter os daglig af din fylde.

Derfor vil vi med hele din menighed
på jorden og i himlen,

i kor med alle engle,

synges din herligheds lovsang:

Menigheden synger:

Hellig, hellig, hellig er Herren, Gud den Almægtige.

Himlen og jorden er fuld af din herlighed.

Hosianna i det højeste!

Præsten:

Velsignet være han, som kommer, i Herrens navn.

Menigheden:

Hosianna i det højeste!

Præsten siger eller messer:

opstandne Herre og frelser,
du, som selv er til stede blandt os

med al din kærligheds rigdom!

Giv os at modtage dit legeme og blod

til din ihukommelse

og til stadfæstelse i troen på syndernes forladelse.

Rens os fra synd,

og styrk os i det indre menneske,

at du må bo ved troen i vore hjerter.

Gør os faste i det evige livs håb.

Giv os at vokse i kærligheden,

for at vi med alle dine troende må blive ét i dig,

ligesom du er ét med Faderen.

Menigheden:

Amen.

FADERVOR

INDSTIFTELSESORDENE

NADVERMÅLTIDET

Inden uddeling eller under uddeling synges O du Guds lam i form af en salme eller i prosaform.

Generelle spørgsmål

1) Hvilken betydning har det for din medvirken, at kirkesanger eller kor fører an, når der svares?

2) Hvad tænker du om din medvirken i gudstjenesten?

3) Hvilke svar var du på forhånd fortrolig med?

4) Hvordan føler du dig tilpas i gudstjenesten? Jeg føler mig:

- ☐ hjemme
- ☐ som en velkommen gæst
- ☐ som ubuden gæst
- ☐ som en velkommen/uvelkommen fremmed
- ☐ Andet

Hvorfor?

5) Hvordan vil en evt. ny opmærksomhed vedr. din rolle i gudstjenesten, som én der svarer påvirke din deltagelse fremover?

6) Vil det gøre en forskel på dine korsvar, hvis præsten messer. Fordi du så svarer syngende på en sunget tiltale? Synes du, at det vil være en god idé, at man ændrer formen, så menigheden svarer i talekor, når præsten ikke messer?

7) Forekommer nogle menighedssvar mere væsentlige/forståelige/ naturlige end andre og i så fald hvorfor?

8) Hvordan forholder du dig til at klappe i kirken og andre steder f.eks. teater eller ved koncerter, der ikke foregår i kirken og hvorfor?

Må jeg evt. henvende med uddybende spørgsmål:

Navn:

Mail adresse:

Mobil:

På forhånd tak for besvarelsen:
Sognepræst Mette Marie Trankjær
Bønnetvej 6, 4871 Horbelev
mtr@km.dk 20 71 06 03

Bilag 2

spørgeskema til brug for undersøgelse af gudstjenestens menighedssvar (Kirkemusikere og præster

1

Alder:

Køn:

Hvilken type menighed er du tilknyttet?

- ☐ landsogn
- ☐ bysogn
- ☐ forstadssogn
- ☐ storby sogn
- ☐ andre

Hvor ofte går du i kirke?

- ☐ Regelmæssigt: en gang om måneden eller oftere?
- ☐ Jævnligt: mindre end en gang om måneden eller sjældnere?
- ☐ Sjældent: 4 gange om året eller sjældnere?
- ☐ Lejlighedsvis: Udelukkende hvis du er inviteret til dåb, konfirmation, bryllup eller begravelse?

Er der kirkesanger eller kirkekor i den kirke du oftest kommer i?

- ☐ Ja
- ☐ Nej

Hvad betyder det for din medvirken om sangen ledes af kor eller kirkesanger?

Synger du med på salmerne?

- ☐ Ja
- ☐ Nej

Hvorfor/ hvorfor ikke?

Spørgsmål vedr. menighedssvar i højmessen

I Højmesseordningen af 1992 forekommer en række menighedssvar, hvor kirkegængerne forventes at svare på hilsen, bøn eller velsignelse. Dette sker for at understrege, at gudstjenesten er et samvirke mellem menighed og præst. Nedenfor skitseres højmessens gang med særligt henblik på de led, man som kirkegænger forventes at svare på. Menighedssvarene er markeret med rødt, og de spørgsmål der ønskes besvaret følger umiddelbart efter.

Synger du med på denne lovprisning? ○ Ja ○ Nej Hvorfor/Hvorfor ikke? Til brug ved altergang findes flere autoriserede ritualer. Her spørges til de to hyppigst anvendte, Ritual b og ritual c der begge rummer korsvar. <i>Nedenstående er rettet mod dig, der er mest fortrolig med ritual b. eller har særlig interesser i også at svare på det, ellers fortsæt til ritual c.</i> Synger du med på svarene og salmen i nadverritualet? ○ Dem alle ○ Nogle, i så fald hvilke? ○ Ingen Hvorfor/ Hvorfor ikke? Beder du med på Fadervor? ○ Ja ○ Nej Hvorfor/Hvorfor ikke?	3. salme EVANGELIELÆSNING <i>På prædikestolen indleder præsten evangelielæsningen med ordene:</i> Dette hellige evangelium skriver evangelisten . . . <i>Menigheden rejser sig og svarer:</i> Gud være lovet for sit glædelige budskab. (prædiken, kirkebøn, apostolsk velsignelse) 4. salme III. Nadver Ritual b (Se evt. hele ritualet i salmebogen s.799) NADVERBØN <i>Præsten siger eller messer (vendt mod menigheden):</i> opløft jeres hjerter til Herren! Lad os prise hans navn! <i>Præsten fortsætter (vendt mod alteret):</i> Hellig, hellig, hellig er Herren, Gud den Almægtige, han, som var, og som er, og som kommer. Menigheden: Hosianna i det højeste! <i>Præsten:</i> Velsignet være han, som kommer, i Herrens navn. Menigheden: Hosianna i det højeste! Menigheden synger: O du Guds Lam! med korsets skam, du bar al verdens synder, derfra al trøst begynder; miskundelig forbarm du dig! O du Guds Lam! med korsets skam, du bar al verdens synder, dermed al fred begynder; af kærlighed giv os din fred! O du Guds Lam! med korsets skam, du bar al verdens synder, derfra vort liv begynder; vor død til trods opliv du os! <i>Præsten siger eller messer:</i> Opstandne Herre og frelser, du, som selv er til stede blandt os med al din kærligheds rigdom! Giv os at modtage dit legeme og blod til din ihukommelse og til stadfæstelse i troen på syndernes forladelse. Rens os fra synd, og styrk os i det indre menneske, at du må bo ved troen i vore hjerter. Gør os faste i det evige livs håb. Giv os at vokse i kærligheden, for at vi med alle dine troende må blive ét i dig, ligesom du er ét med Faderen. Menigheden: Amen. FADERVOR INDSTIFTELSESORDENE NADVERMÅLTIDET
---	---

Nedenstående er rettet til dig, der er mest fortrolig med ritual c. eller til dig, der har særlig interesse i også at svare på det.

Synger du med på svarene i nadverritualet?

- Dem alle
- Nogle, i så fald hvilke?

- Ingen

Hvorfor/ Hvorfor ikke?

Beder du med på Fadervor?

- Ja
- Nej

Hvorfor/Hvorfor ikke?

Synger du med på salmen inden eller under uddeling?

- Ja
- Nej

Hvorfor/Hvorfor ikke?

III. Nadver

Ritual c (Se evt. hele ritualet i salmebogen s.800)

Præsten siger eller messer (vendt mod menigheden):
opløft jeres hjerter til Herren!

Lad os prise hans navn!

Præsten fortsætter (vendt mod menigheden):

Vi takker og lover dig, Gud Fader almægtige,
ved Jesus Kristus, vor Herre.

Du skabte himlen og hele dens hær,
jorden og alt, som er derpå.

Liv og ånde giver du os,
mætter os daglig af din fylde.

Derfor vil vi med hele din menighed
på jorden og i himlen,

i kor med alle engle,

synges din herligheds lovsang:

Menigheden synger:

Hellig, hellig, hellig er Herren, Gud den Almægtige.

Himlen og jorden er fuld af din herlighed.

Hosianna i det højeste!

Præsten:

Velsignet være han, som kommer, i Herrens navn.

Menigheden:

Hosianna i det højeste!

Præsten siger eller messer:

opstandne Herre og frelser,

du, som selv er til stede blandt os

med al din kærligheds rigdom!

Giv os at modtage dit legeme og blod

til din ihukommelse

og til stadfæstelse i troen på syndernes forladelse.

Rens os fra synd,

og styrk os i det indre menneske,

at du må bo ved troen i vore hjerter.

Gør os faste i det evige livs håb.

Giv os at vokse i kærligheden,

for at vi med alle dine troende må blive ét i dig,

ligesom du er ét med Faderen.

Menigheden:

Amen.

FADERVOR

INDSTIFTELSESORDENE

NADVERMÅLTIDET

Inden uddeling eller under uddeling synges O du Guds lam i form af en salme eller i prosaform.

Må jeg evt. henvende med uddybende spørgsmål:

Navn:

Mail adresse:

Mobil:

På forhånd tak for besvarelsen:
Sognepræst Mette Marie Trankjær
Bønnetvej 6, 4871 Horbelev
mtr@km.dk 20 71 06 03

Gudstjenestedeltagelse i orlovsperioden

3. juni: Gudstjeneste uden nadver kl. 9.00, landsbykirke, Fyens Stift
10. juni: Højmesse 10.30, landsbykirke, Lolland-Falsters Stift
17. juni: Gudstjeneste uden nadver kl. 9.30, landsbykirke, Lolland-Falsters Stift
24. juni: Højmesse kl. 10.00, landsbykirke, Lolland-Falsters Stift
1. juli: Højmesse kl. 10.30, landsbykirke, Fyens Stift
8. juli: Katolsk messe kl. 10.30, Sct. Georges, L'île d'Oléron, Frankrig
15. juli: Højmesse med præsteindsættelse kl. 14.00, Roskilde Stift
15. juli: Aftengudstjeneste med nadver kl. 19.30, landsbykirke, Lolland-Falsters Stift
22. juli: Højmesse kl. 10.30, liturgisk frisogn, Københavns Stift
29. juli: Højmesse kl. 10.30, ø-kirke, Lolland-Falsters Stift
29. juli: Aftengudstjeneste kl. 19.00, landsbykirke, Lolland-Falsters Stift
5. juli: Morgengudstjeneste kl. 9.30, landsbykirke, Lolland-Falsters Stift
11. august: Friluftsgudstjeneste kl. 10.30 med dåb og nadver, landsbykirke, Lolland-Falsters Stift
12. august: Højmesse kl. 10.00, bykirke, Lolland-Falsters Stift
19. august: Højmesse kl. 10.30, bykirke, Københavns Stift
26. august: Højmesse kl. 10.00, bykirke, Lolland-Falsters Stift